

ZAČETAK KULTURE KONZUMACIJE KAVE I KAVANE U ZADRU

Marin BANOVIĆ
Odjel za povijest, Sveučilište u Zadru
Zadar, Hrvatska

UDK: 641.87(497.5 Zadar) "17/18"
DOI: 10.21857/ygjrwcen5y
Izvorni znanstveni rad
Prihvaćeno: 15. svibnja 2025.

Među otvorenim historiografskim pitanjima hrvatskog ranog novovjekovlja jest i ono o počecima konzumiranja kave te prvim kavanama u hrvatskim jadranskim komunama. Zadar je kao upravno središte mletačkog, habsburškog i francuskog istočnojadranskog posjeda, ali i zbog svog povoljnog pomorsko-trgovačkog položaja te posljedično velikog kolanja ljudi, roba i ideja, nerijetko prednjačio u prihvaćanju prekomorskih kulturnih utjecaja među kojima je svoje mjesto imala i kava. S nepotpunom istraženosti ove teme povezan je i problem (ne)dostupnosti povijesnih izvora. Stoga se analizom spisa zadarskih javnih bilježnika nastoji osvijetliti konzumacija kave u Zadru s posebnim osvrtom na jednu zadarsku kavanu na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Pritom se razmatra vlasnička struktura prvih zadarskih kavana, njihovi gosti i kulturne implikacije kavane kao nove „institucije“ u društvenom tkivu jedne istočnojadranske komune u *settecentu*.

Ključne riječi: Zadar, Jadransko more, kava, kavana, pomorska trgovina, rani novi vijek, 18. stoljeće.

UVOD

Povijesni izvor koji bi posvjedočio o prvim zrnima kave u Zadru ili o prvoj konzumaciji napitka još nije otkriven. Osim toga, postoji i razumljiva mogućnost da bi kava bila prisutna u Zadru i prije nego što bi to bilo zabilježeno u nekom povijesnom dokumentu. Ako bi se do takvog dokumenta i došlo, on ipak ne bi otkrio kada je njezina prisutnost postala uobičajenom pojavom, odnosno kada je konzumacija kave postala navikom komunalnog društva.¹ To se istraživačko pitanje uostalom pokazalo i izazovnije, pa je u središtu ove rasprave upravo razdoblje u kojem je konzumacija kave u Zadru postala dijelom kulture svakodnevice, što nam povijesni izvori sugeriraju smjestiti na prijelaz iz 18. u 19. stoljeće.

Kava je na Jadranu i u zapadnoj Europi, kao i drugi proizvodi s Levanta i Ponenta, imala svoj specifičan način i dinamiku širenja, pa je istraživanje

¹ Fernand BRAUDEL, *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 1992., 271.

prisutnosti kave u Zadru nužno započeti razmatranjem prostornog i vremenskog konteksta u kojem se ona javlja na istočnojadranskoj obali. S konzumacijom kave usko je povezano i pitanje pojave kavane, ne samo u smislu objekta kojim je proširena ugostiteljska ponuda već i u smislu nove društvene „institucije“ koja se u Zadru također udomaćila u istom razdoblju. Čitatelj se pritom treba nastojati lišiti vlastite predodžbe suvremenih kafića i kavana s kojima one povijesne imaju malo sličnosti.

S obzirom na to da pojava kave i kavane u Zadru dosad nije bila dijelom historiografskog interesa, ovaj rad pretendira biti prolegomenom mogućeg sustavnijeg istraživanja jedne nepoznate teme iz kulturne povijesti Zadra na prijelomu epohe. Naposljetku, u istraživanje povijesti kave i kavane valja zakoračiti uz izazovne riječi velikog francuskog povjesničara kulture svakodnevice Fernanda Braudela: „U povijesti kave, mogli bismo zalutati. Anegdoticnost, slikovitost, nepouzdanost zauzimaju tu golemo mjesto.“²

KAVA NA SREDOZEMLJU I JADRANU

Kolijevka kave je pokrajina Kaffa u afričkoj Etiopiji, odakle je biljka prenesena u Jemen, zemlju na krajnjem jugu Arapskog poluotoka. Tijekom 15. stoljeća napitak koji se dobiva od prženih i samljevenih sjemenki kave islamskim su svijetom proširili hodočasnici i trgovci. Kada je postala napitkom široke potrošnje i time bila uvećana potražnja za njom, u glavnu izvoznu luku prometnuo se jemenski grad Moka. Otuda je Crvenim morem i karavanama kava dospijevala do luka istočnog Sredozemlja, prije svih Aleksandrije, gdje će ju od početka 17. stoljeća redovito početi kupovati mletački, a potom i ostali europski pomorski trgovci. Tako Sredozemlje nije bilo samo prvo područje na kojemu je konzumiranje kave bilo prihvaćeno kao uobičajena praksa, nego i važan medij njezina širenja. Sve do sredine 18. stoljeća, kada su je Nizozemci počeli uzgajati u Indiji, a Englezi i Francuzi na američkom kontinentu, monopol nad uzgojem i trgovinom kave imalo je Osmansko Carstvo.³

Interes za kavu u ranonovovjekovnoj Europi bio je istovjetan interesu i za druge čudne, čudesne i luksuzne namirnice i predmete koji su je u 16. stoljeću počeli preplavljivati. Što je zemlja podrijetla nekog predmeta bila udaljenija, to je taj predmet bio poželjniji, pa je upravo duljina puta kavu učinila luksuznim

² F. BRAUDEL, *Strukture svakidašnjice*, 270.

³ Jeanette M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew. A History of How Coffee Connected the World*, Fayetteville, 2019., 5 – 6, 53 – 55.

proizvodom. Ključnu ulogu u upoznavanju Europe s kavom imali su Mlečani koji su u lučkim gradovima istočnoga Sredozemlja imali svoje kolonije i konzularna predstavništva.⁴ Kada se kava konačno sredinom 17. stoljeća udomaćila u Veneciji, magistratura za trgovinu *Cinque Savii alla Mercanzia* odlučila je iz njezine prodaje izvući najveću moguću korist za državnu blagajnu. Ubrzo su Mlečani kavu počeli raznositi po ostatku europskog kontinenta jer je Venecija tada bila prva luka u koju je kava organizirano pristizala. Tako su mletački trgovci kreirali „zajednicu okusa“ koja je ljude s nasuprotnih, ali i suprotstavljenih obala Sredozemlja počela povezivati istim kulturnim obrascima.⁵

No rast konzumacije kave u prvo vrijeme, kako u islamskom svijetu tako i u kršćanskoj Europi, nije bio pravocrtan. Osim što ima neuobičajen i gorak okus, kava je utjecala na promjenu ponašanja onih koji su je konzumirali i mijenjala uobičajeni bioritam u korist večernjih sati.⁶ Kavane su isprva naišle na kulturološko nerazumijevanje kod Europljana, gdje se u odnosu na Bliski istok prva od njih pojavila s odmakom od gotovo jednoga i pol stoljeća. Ne čudi stoga da je nakon otvaranja prve kavane u kršćanskoj Europi, one u Veneciji negdje sredinom 17. stoljeća, trebalo proći još četrdesetak godina do otvaranja iduće kavane u tome gradu – konzumacija kave je tijekom 17. stoljeća u očima Europljana još uvijek smatrana „istočnjačkim običajem“.⁷ Ponajbolji primjer takvoga stava su riječi veleposlanika Mletačke Republike u prijestolnici Osmanskog Carstva Konstantinopolu, baila Piera Foscarinija, koji je u svom izvještaju Senatu 1648. godine kavu nazvao „vinom islama“ (*il vino dell'Islam*).⁸ U Rimu, prijestolnici katoličkog svijeta, kava je isprva smatrana „vražjim pićem“ sve

⁴ Središnje zasluge na simboličkoj razini za to ima Prospero Alpini, botaničar i profesor sveučilišta u Padovi, koji je kao osobni liječnik mletačkog konzula boravio u Kairu od 1580. do 1584. godine te preko svojih djela upoznao obrazovani sloj s tim napitkom koji će uskoro osvojiti Europu.

⁵ Sandra STOCCHETTO, *Il negozio del caffè nella Serenissima*, Venecija, 2022., 23 – 25, 29 – 30; J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 6 – 7, 55, 68 – 69, 95.

⁶ O različitim mišljenjima o koristi i štetnosti kave za organizam među suvremenicima u Veneciji vidjeti: S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 25. Sufitski mistici na Arapskom poluotoku konzumirali su je kako bi zadržali budnost tijekom molitvi i vjerskih obreda koji su trajali u noćnim satima (J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 52 – 53). Iz istih je razloga kava prihvaćena i kod bliskoistočnih Židova u njihovim noćnim mističnim vjerskim praksama, a kasnije je počinje konzumirati i židovska zajednica u Veneciji, Ankoni i drugim talijanskim gradovima. O tome detaljno vidjeti članak: Elliott HOROWITZ, *Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry*, *Association for Jewish Studies Review*, sv. 14, br. 1, Cambridge, 1989., 17 – 46). I u Engleskoj se kava pila nakon večere kako bi prisutne potaknula na vođenje razgovora, dok se držalo da je dan bolje započeti čajem. S. D. SMITH, *Accounting for Taste: British Coffee Consumption in Historical Perspective*, *The Journal of Interdisciplinary History*, sv. 27, br. 2, Cambridge, 1996., 188.

⁷ E. HOROWITZ, *Coffee*, 38.

⁸ J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 69.

dok ju nije kušao papa Klement VIII (1592. – 1605.) i navodno ustvrdio da je kava „toliko ukusna da bi bilo šteta da u njoj uživaju samo nevjernici“, odobrivši tako njezinu konzumaciju.⁹ Tako se i kavana kao „izum“ islamskoga svijeta tijekom 18. stoljeća izborila za svoje mjesto pod europskim suncem, dakako u formi prilagođena drugačijim načinima društvene aktivnosti u javnom prostoru.¹⁰ Rast popularnosti kave na Zapadu bio je paradoksalan. Iako je ljudskom organizmu nutricionistički nepotrebna, kava je uvelike izmijenila prehrambene i društvene navike ljudi.¹¹

Ako se tijekom 17. stoljeća učeni sloj kršćanske Europe još upoznao s kavom i institucijom kavane, može se reći da je 18. stoljeće bilo doba njezine konačne afirmacije. O tome, između ostalog, svjedoči i teret potonulog trgovačkog broda s početka 18. stoljeća kod dalmatinskog otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu. U ostacima broda naoružanog topovima, podvodna arheološka istraživanja otkrila su veće količine keramičkog posuđa za konzumaciju kave. Dio se odnosi na porculanske šalice proizvedene u Kini oko sredine 17. stoljeća, dok je dio šalica proizveden u osmanskome maloazijskom gradu Kütahya s ukrasnim elementima po uzoru na kinesko porculansko posuđe. Riječ je o posuđu visoke kvalitete, poput šalica tipa *fincan* i vrčeva tipa *kavanos*. Ondje je proizvodnja te robe bila na vrhuncu upravo početkom 18. stoljeća zbog njezine rastuće potražnje na europskom tržištu u čemu je posredovala Venecija, kamo je plovio i ovaj trgovački brod.¹²

Potrošnja kave u Europi znatno je porasla sredinom 18. stoljeća kada se sirovina kave počela uvoziti i iz europskih prekomorskih kolonija gdje je organiziran plantažni uzgoj kavovca.¹³ Trend se odmah odrazio i na Jadranu gdje

⁹ Maria Luisa LOMBARDO, *I caffè romani tra storia e cultura. Dal caffè dell’Ancien Régime al café chantant a Roma: conversazioni, giochi, musica, canzoni, balli, comici e sciantose (fine xvii secolo-Belle Époque)*, *Ludica*, br. 21 – 22, Rim, 2015. – 2016., 66.

¹⁰ J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 39, 124.

¹¹ Anne E. C. MCCANTS, *Poor Consumers as Global Consumers: The Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century*, *The Economic History Review*, sv. 61, br. 1, Oxford, 2008., 172.

¹² Zdenko BRUSIĆ, *Dio tereta slade iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 26, br. 1, Split, 1986., 489; Zaštitna arheološka istraživanja novovjekovnog brodoloma u podmorju otoka Bisage, Hrvatski restauratorski zavod, <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/4512-zastitna-arheoloska-istrazivanja-novovjekovnog-brodoloma-u-podmorju-otoka-bisage>, posjećeno 15. 1. 2025.; Novovjekovni brodolom kod otoka Bisage u Nacionalnom parku Kornati, Hrvatski restauratorski zavod, <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/5012-novovjekovni-brodolom-kod-otoka-bisage-u-nacionalnom-parku-kornati>, posjećeno 15. 1. 2025.

¹³ F. BRAUDEL, *Strukture svakidašnjice*, 274; Paradoksalno, u Engleskoj je kavu upravo tada – oko sredine 18. stoljeća – s pijedestala popularnosti „zbacio“ čaj. Kako su Englezi postali nacija čaja, a ne kave, i kako je država izravno kreirala preferencije nepca čitave jedne nacije vidjeti u: S. D. SMITH, *Accounting for Taste*, 184 – 185, 201 – 202.

od sredine 18. stoljeća uplovljavaju engleski, nizozemski te francuski brodovi s kavom i drugom robom iz vlastitih preokooceanskih kolonija. U njihovu teretu uz kavu se gotovo uvijek nalazi i šećer – iako je bio poznat već stoljećima, do velike pomame za njim zbog sposobnosti da umanji gorčinu kave dolazi upravo u 18. stoljeću.¹⁴ Glavnina kave iskrcava se u Veneciji, potom Ankoni kao glavnoj jadranskoj luci Papinske Države te Trstu kao najvažnijem habsburškom lučkom gradu. Ujedno je riječ o trima najvećim jadranskim lukama oko kojih je koncentriran i najveći broj konzumenata tog napitka. Primjerice, u svibnju 1753. godine Jadranom plovi jedan francuski pinko koji se otisnuo iz Marseillesa prevozeći kavu i šećer, u ljeto 1761. s teretom kave, šećera, papra i druge robe u Jadran uplovljava nizozemska nava „La Catterina“ koja je krenula iz Amsterdama, dok je engleska nava „Rosa“, otisnuvši se iz Londona u srpnju 1783., uz ostalo prevozila 60 bačvi šećera i 3 bačve kave.¹⁵ Količine evidentirane kave prema kraju stoljeća također su primjetno veće, što je indikator i povećane potrošnje kave na srednjoeuropskom tržištu. Tako u registru brodova koji su 1786. godine s kavom uplovili u Trst, među kojima su oni iz Marseillesa, Bordeauxa, Livorna, Aleksandrije, Izmiri, pa i Amerike, nalazimo i brod „Il Conte di Gobenzl“ koji je plovio pod habsburškom zastavom, a u slobodnu luku Trst pristao je 18. veljače 1786. doplovivši iz Bombaya (Indija) sa 696 bala kave iz Moke.¹⁶

Stabilizacija cijene sirovine kave sredinom 18. stoljeća mogla bi biti indikatorom da je kava za svoje redovite konzumente pridobila i niže slojeve europskog urbanog stanovništva.¹⁷ Tako je bilo u njemačkim gradovima, gdje je kava u drugoj polovici 18. stoljeća došla i na stolove nižih slojeva pa je sve manje smatrana „beskorisnim egzotičnim proizvodom“.¹⁸ Povjesničarka A. McCants je podatke o konzumaciji kave kod nižih slojeva u Amsterdamu pronašla u dva tipa bilježničkih spisa – oporukama i inventarima. Iako svjesna određenih ograničenja ove vrste izvora, autorica je ustvrdila da je među nižim slojevima nizozemskog urbanog društva prisutnost posuđa za pripremu i konzumaciju kave iznenađujuće visoka.¹⁹ Oko sredine 18. stoljeća u Nizozemskoj se počela konzimirati i cikorija koju je siromašniji sloj ubrzo počeo miješati s kavom.

¹⁴ M. L. LOMBARDO, *I caffè romani*, 64.

¹⁵ *Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće*, sv. 2, ur. Nikola Čolak, Venezia – Padova, 1993., dokumenti 5918, 6412, 6703.

¹⁶ *Portata de' bastimenti arrivati nel Porto-Franco di Trieste*, Trieste, 1786., 34.

¹⁷ A. E. C. MCCANTS, *Poor Consumers*, 177.

¹⁸ Hans Erich BÖDEKER, *Njemačka kavana u 18. stoljeću*, *Lettre internationale*, sv. 3, br. 11 – 12, Zagreb, 1993., 55.

¹⁹ A. E. C. MCCANTS, *Poor Consumers*, 178 – 181, 184 – 187.

Praksa se očigledno proširila i na ostale dijelove Europe, pa godine 1803. britanski zakon počinje kazneno sankcionirati konzumaciju cikorije u kavi kako bi se zaštitili prihodi od oporezivanja iste.²⁰

KAVA I KAVANA U HRVATSKIM JADRANSKIM ZEMLJAMA

U drugoj polovici 18. stoljeća konzumacija kave definitivno se afirmirala i na hrvatskoj obali Jadrana. Mletački podanici u Dalmaciji i Boki kotorskoj, potom Dubrovčani, kao i austrijski podanici u Hrvatskom primorju, u doticaj s kavom primarno su došli posredstvom intenzivne prekomorske trgovačke i kulturne razmjene s razvijenom obalom Apeninskog poluotoka, prije svih već spomenutim lučkim gradovima Venecijom, Ankonom i Trstom. Štoviše, hrvatski brodari i sami imaju nezanemarivo mjesto u prijevozu kave i druge luksuzne orijentalne i prekooceanske robe između sredozemnih emporija i jadranskih luka.

U Ankoni – glavnoj jadranskoj luci Papinske Države sa statusom *porto franco* i luci s kojom je Zadar tada bio tijesno povezan – upravo se od sredine 18. stoljeća u teretu brodova s istočnojadranske obale koji u njoj pristaju nerijetko nalazi i kava. Četrdesetih, pedesetih i šezdesetih godina ondje prednjače dubrovački brodovi koji dovoze manje količine kave namijenjene ankonitanskim trgovcima. Tako je, primjerice, dubrovačka nava kapetana Ivana Božovića početkom svibnja 1766. pristala u Ankoni s cijenjenom orijentalnom robom iz maloazijske luke Izmir u Osmanskom Carstvu, poput tkanina, tamjana, datulja, devine dlake i – sedam vreća kave.²¹ Redovito odredište kamo su istočnojadranski brodari uvozili kavu bila je i Venecija. U prosincu 1754. godine ondje su veću količinu arapske kave iz Aleksandrije (*caffè d'Allessandria*) za svoj račun uvezli članovi posade i kapetan mletačke nave Augustin Petrina s otoka Lošinja.²²

Istočnojadranski brodari uskoro su počeli prevoziti i robu iz Marseillesa kao velikog francuskog centra za redistribuciju kolonijalne robe na Sredozemlju. Jedan pinko s habsburškom zastavom dovezao je u listopadu 1756. iz Marseillesa u Ankonu 22 vreće kave i 60 bačvi šećera.²³ U kolovozu 1779. ondje je pristao

²⁰ S. D. SMITH, *Accounting for Taste*, 208.

²¹ *Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski registi. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće*, sv. 3, ur. Zrinka Podhraški Čizmek, Split, 2017., dokument 32.

²² Italija – Archivio di Stato di Venezia (dalje: IT-ASV), Cinque savii alla mercanzia (dalje: CSM), Prima serie, b. 967, libro C. Za više podataka o uglednom lošinjskom kapetanu mletačkih trgovačkih i ratnih brodova Augustinu Stjepanovom Petrini vidjeti: Lovorka ČORALIĆ, Filip NOVOSEL, Lošinjanin Petar Vicko Petrina (1750. – 1829.), zapovjednik mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća, *Povijesni prilozi*, vol. 33, no. 46, Zagreb, 2014., 262 – 263.

²³ *Regesti Marittimi Croati*, sv. 2, dokument 6153.

kapetan Krsto Kosović brigantinom „Il Terribile“ prevozeći, između ostaloga, 43 bačve šećera i 20 bačvi kave iz Marseillesa opisane upravo kao *caffè ponentino*.²⁴ Među sačuvanim svjedočanstvima o uplovljavanju brodova s teretom kave u Jadran pažnju svakako zaslužuje i dubrovačka pulaka „La Prudenza“ koja je u listopadu 1797. pod kapetanom Mihovilom Turčinovićem pristala u Ankoni, prevalivši pritom 84 dana dug put od luke Saint Thomas u Americi preko Malte i Dubrovnika s raznom kolonijalnom robom među kojom je bila i nenaznačena količina kave.²⁵

Ipak, *caffè del Levante*²⁶ nabavljana u lukama Osmanskog Carstva i dalje je – unatoč višoj cijeni – bila vrlo tražena na jadranskim tržištima, a smatrana je i kvalitetnijom od one iz prekomorskih kolonija.²⁷ Svjedoči o tome i brodolom što ga je 24. studenog 1796. kapetan Ivan Stoković iz Poreča doživio sa svojim peligom „Madonna del Buon Consiglio“ kod otočića Šćedro južno od Hvara. Pored ostalih stvari prevezio je i navedenu količinu kave na račun osmanskog trgovca Abdula Rahmana na relaciji Trst – Valona.²⁸ Neki su brodovi učestalo povezivali Jadran s Carigradom, poput pulake „La Corriera di Constantinopoli“ s osmanskom zastavom kapetana Antuna Perakovića koji je u rujnu 1797. u Ankonu pristao doplovivši iz Genove s „10 članova posade, 2 putnika i 13 bačvi kave“.²⁹

U drugoj polovici 18. stoljeća kao prijevoznici kave iz Osmanskog Carstva pored Dubrovčana sve su prisutniji hrvatski kapetani iz Dalmacije i Boke Kotorske. Takva pojavnost ukazuje na sve veću tržišnu integraciju jadranskih luka prvog i drugog reda, a komplementarna je i s drugim vrstama izvora koji svjedoče o većoj prisutnosti kave u dalmatinskim obalnim komunama upravo u drugoj polovici stoljeća. U tom smislu Ankona, Venecija i Trst su, osim velike potražnje sirovine kave za vlastite potrebe, imale i ulogu velikih skladišta te distribucijskih centara za luke drugog reda veličine među kojima su bile i one

²⁴ *Regesti Marittimi Croati*, sv. 3, dokument 630.

²⁵ *Regesti Marittimi Croati*, sv. 2, dokument 2371. Riječ je o Otoku Saint Thomas koji pripada skupini Djevičanskih otoka, smještenih u istočnom dijelu Karipskog mora. U drugoj polovici 18. stoljeća otok je bio pod ingerencijom Danskog Kraljevstva, a njegovo glavno naselje Charlotte Amalie tada je imalo status slobodne luke. Saint Thomas, Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Saint-Thomas-island-United-States-Virgin-Islands>, posjećeno 11. 11. 2024.

²⁶ *Regesti Marittimi Croati*, sv. 2, dokument 2260.

²⁷ F. BRAUDEL, *Strukture svakidašnjice*, 274; S. D. SMITH, *Accounting for Taste*, 209, 212; Vuk VINAVER, Prilog istoriji kafe u jugoslavenskim zemljama, *Istorijski časopis*, sv. 14 – 15, Beograd, 1965., 342.

²⁸ *Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće*, sv. 1, ur. Nikola Čolak, Venezia – Padova, 1985., dokument 862.

²⁹ *Regesti Marittimi Croati*, sv. 2, dokument 2358.

poput Dubrovnika, Splita, Zadra, Rijeke i drugih.³⁰ Ta je razmjena posebno dolazila do izražaja u vrijeme najvećeg sajma na Jadranu, onoga u Senigaliji (*Fiera di Sinigaglia*) nešto sjevernije od Ankone, koji se održavao svake godine u srpnju. Iz dopisa koje je mletački konzul u Ankoni slao u Veneciju saznaje se da bi za sajamskih dana Senigalija privukla brojne brodove iz Dalmacije, Boke Kotorske i Istre zbog čega bi Ankona opustjela. Godine 1774. konzul izvještava da je zbog velike količine robe sa Zapada sajam u Senigaliji bio drugačiji od ostalih, a osobito zbog kave i papra!³¹

Ipak, Venecija je dugo bila jadranski i mediteranski *capitale del caffè*.³² Usprkos tomu što je sredinom 18. stoljeća ušla u „rat za kavu“ s Francuskom koja je Sredozemlju ponudila jeftiniju kolonijalnu kavu, a potom i osmanskoj zabrani izvoza kave iz Aleksandrije u Europu, mletačka je magistratura za trgovinu nastojala očuvati sektor kave koji je imao ključnu ulogu u vanjskoj trgovini Mletačke Republike s Levantom. Pristupilo se uređenju prometa kavom na svim područjima Republike prema uzoru na duhan tako što je čitav sektor centraliziran i predan u koncesiju jednom zakupniku. Suženje tržišta uslijed pojave kolonijalne kave nadomjestilo se stimuliranjem konzumiranja kave na vlastitim posjedima, u prvom redu u urbanim središtima *Terraferme*, dok se uvoz kave u Veneciju kao središnji distribucijski centar strogo nadzirao i oporezivao. Svaki je uvoznik kavu morao predati u javno skladište namijenjeno njezinu čuvanju, dok je o daljnjoj redistribuciji brigu vodio zakupnik.³³

O tome svjedoči i knjiga kretanja sirovine kave kroz Veneciju (*Notificazioni delle spedizioni di caffè*) pedesetih i šezdesetih godina 18. stoljeća, u kojoj je zabilježen 241 uvoznik kave u Veneciju i 961 izvoznik prema posjedima Republike i u strane prekoalpske zemlje.³⁴ Među zanemarivo malim brojem navedenih istočnojadranskih odredišta kamo se tada dostavljala kava najviše se spominje Zadar, a rjeđe Split i Istra. Neki su špediteri (*spedizioneri*) kavu u Zadar slali jednom, a neki u više navrata. Primjerice, Iseppo Bergamin je u razdoblju od 1758. do 1761. godine slao kavu u Zadar sedam puta u količinama od po 100 libri;³⁵ špediter Giacomo Baliello je od 1757. do 1762. kavu slao četiri puta u Split i dva puta u Zadar u istim količinama; nasljednici Giovannija Marije Astorija pok.

³⁰ Tako je u veljači 1767. godine trogirski pelig paruna Jakova Godovine u Ankonu dovezao određenu robu, da bi za povratak u matičnu luku Trogir pored ostaloga ukrcao jednu vreću kave, jedan sanduk šećera i nešto keramičkog posuda (*Regesti Marittimi Croati*, sv. 3, dokument 182).

³¹ *Regesti Marittimi Croati*, sv. 3, dokumenti 545 i 546.

³² S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 16.

³³ S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 31 – 32, 142, 150 – 151, 157, 180 – 182.

³⁴ S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 135.

³⁵ IT-ASV, CSM, Prima serie, b. 967, libro C, fol. 217v – 218.

Alberta izvozili su iz Venecije na tisuće libri kave diljem mletačke *Terraferme*, a jednu su pošiljku u svibnju 1758. isporučili i u Zadar.³⁶

Tako su sirovina kave i inventar za njezinu pripremu bili odvoženi bezbrojnim plovidbama istočnojadranskih pomoraca iz velikih lučkih gradova Apeninskog poluotoka u hrvatske jadranske zemlje i pronalazili svoje mjesto u kavanama i dućanima primorskih gradova. U jednom je procesu poznati zadarski brodovlasnik i dućandžija Giuseppe Messa posvjedočio kako je u njegov dućan mnogo puta zalazio djelatnik kavane Giovannija Zanninija i ondje na malo (*alla minuta*) nabavljao kavu i šećer za potrebe vlasnikove kavane.³⁷ Prema jednom ugovoru o najmu poslovnog prostora za kavanu u Zadru, Giuseppe Simonetti obvezao se da će vlasniku objekta Domenicu Bertoniju između ostalog svakih šest mjeseci isporučivati tri libre kave s karipskog otoka Martinique i tri libre bijelog šećera najbolje kvalitete.³⁸ U zadarskim se dućanima moglo nabaviti i posuđe za pripremanje i konzumaciju kave uvezeno upravo iz navedenih lučkih gradova, na što nas upućuju i inventari nekih zadarskih dućana. Primjerice, 1790. godine na jednom popisu predmeta nabavljenih u Trstu za maloprodaju u Zadru nalazi se i mlinac za kavu (*macinino da Caffè*).³⁹

U dosadašnjoj je historiografiji kavanama na istočnojadranskoj obali posvećena skromna pažnja, dok o trgovini sirovinom kave i početcima njezine konzumacije u domaćinstvima dosad gotovo uopće nije pisano. Iako bez potvrde u izvorima, ostaje otvorena mogućnost da se kava najprije pripremala

³⁶ IT-ASV, CSM, Prima serie, b. 967, libro C, fol. 223v – 224.

³⁷ Hrvatska – Državni arhiv u Zadru (dalje: HR-DAZD), Bilježnici Zadra (dalje: BZ), Giovanni Grisogono de Franceschi (dalje: G. G. de Franceschi), b. X, protocollo 124, fol. 74v (2. IX. 1800.).

³⁸ HR-DAZD, BZ, Francesco de Franceschi, b. IV, filza 48, spis 196 (27. IV. 1811.). Otok Martinique dio je otočja Antili u istočnom Karipskom moru, a pod francuskom upravom dvadesetih godina 18. stoljeća postaje prvim mjestom uzgoja kave na zapadnoj hemisferi. U trenutku ovoga ugovora otok je bio pod britanskom okupacijom (1809. – 1814.); Martinique, Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Martinique>, posjećeno 11. 3. 2025.

³⁹ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. XIX, spis 42 (12. I. 1790.). Ova se mletačka riječ (*masenin*) do danas sačuvala u vokabularu istočnojadranske obale u obliku „mažinin / mažulin“ u značenju ručnog mlinca za kavu, a ponekad i naprave u kojoj se prije mljevenja kava pržila (pržionik) nad ognjištem. Istog značenja može biti i imenica „bruštulin“, odnosno glagol „broštulati“ koji se upotrebljava u značenju „popržiti, brzo ispeći“, i to najčešće u kontekstu prženja kave, a dolazi od mletačke riječi *brustolâr*. Ove dvije riječi sačuvala su se i kroz uzrečicu „ne mažinaj“ ili „ne broštulaj“ u značenju „ne melji“, koja se koristi ako se nekome želi ukazati da previše priča. G. BOERIO, *Dizionario del Dialetto Veneziano*, 403; Irena MARKOVIĆ, *Govori grada Zadra s rječnikom romanizama*, Zagreb – Zadar, 2019., 223; *Mlinac – Bruštulin*, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, <https://digitalni.ppmhp.hr/?pr=i&id=21039>, posjećeno 16. 1. 2025.

i konzumirala u već postojećim ugostiteljskim objektima, kao i u ljekarnama,⁴⁰ sve dok u drugoj polovici 18. i početkom 19. stoljeća u istočnojadranskim komunama nije afirmirana „institucija“ kavane.

Čini se kako se na istočnojadranskoj obali kava najprije udomaćila u Dubrovniku. Ondje se ona spominje već u 17. stoljeću, ali samo kao roba koja se uvozi pomorskim putem da bi se preprodala u osmanskom zaleđu ili lukama Apeninskog poluotoka gdje je njezina potrošnja tada bila rasprostranjena.⁴¹ Ne čudi stoga da je prvu kavanu u Londonu otvorio jedan navodni Dubrovčanin. Naime, kada se engleski trgovac Daniel Edwards 1652. godine iz maloazijskog lučkog grada Smirne vratio u London, sa sobom je poveo slugu imenom Pasqua Rossée (Paško Dubrovčanin). Kako je ovaj svome „gosparu“ svakodnevno pripremljao kavu, što je odmah privuklo i brojne znatiželjnike, bogati je trgovac Pašku omogućio otvaranje vlastite kavane. Oko godine 1675. Paško je napisao i pamflet „The Vertue of the Coffe Drink“ u kojemu je nabrojao prednosti kave, dakako za vlastiti marketing.⁴² Iako se već 1699. u Dubrovniku spominju dva javna mjesta u kojima se kava nudi kao piće, prve prave dubrovačke kavane javljaju se u drugoj polovici 18. stoljeća.⁴³

Prva kavana u nekoj mletačkoj istočnojadranskoj komuni vjerojatno je otvorena u Zadru u prvoj polovici 18. stoljeća. Od sredine 18. stoljeća pa do početka 19. stoljeća otvarao se i zatvarao veći broj kavana od kojih su neke djelovale i istovremeno. Glavnina tih kavana nalazila se na Gospodskom trgu (*Piazza dei Signori*), to jest današnjem Narodnom trgu, dok se jedan dio nalazio i na Kalelargi. Neke od tih kavana zabilježene su u dosadašnjoj historiografiji. Prema jedinom i ne potpuno pouzdanom sekundarnom izvoru, vlasnik spomenute prve zadarske kavane koja se 1730. godine nalazila na Gospodskom

⁴⁰ U Veneciji se kava isprva posluživala u rakijašnicama, a prodavali su je i ulični prodavači u tzv. ambulantom načinu s pokretnim štandovima. Ondje su destileri alkohola i kavanari sve do 19. stoljeća pripadali zajedničkom cehu *Arte di aquavita*. Kava je zabilježena i u inventarima venecijanskih ljekarni uz druge čudnovate proizvode s Istoka. S obzirom na to da su ljekarne bile mjesto okupljanja ljudi i isprobavanja ljekovitih preparata, pretpostavlja se da su upravo one imale važnu ulogu u diseminaciji kave u Veneciji. S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 25, 28, 34; J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 118 – 119, 132.

⁴¹ V. VINAVER, Prilog istoriji kafe, 333 – 334.

⁴² J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 120, 134. U hrvatskoj je historiografiji o ovom među suvremenicima svima znanom Londoncu pisao jedino povjesničar književnosti Slobodan Prosperov Novak: Slobodan PROSPEROV NOVAK, *Kratka povijest avanturizma*, Zagreb, 2000., 207 – 212.

⁴³ V. VINAVER, Prilog istoriji kafe, 334, 340 – 341; Josip LUETIĆ, O kafanskom životu u starom Dubrovniku, *Dubrovnik*, sv. 3 (17), Dubrovnik, 1974., 412; Nikola ŠUBIĆ, Gradska kavana u Dubrovniku, *Ekonomska misao i praksa*, sv. 10, br. 1, Dubrovnik, 2001., 141 – 142.

trgu bio je Giuseppe Carceniga, ujedno i proizvođač zadarskog maraskina.⁴⁴ Godine 1750. na Gospodskom trgu postojale su već dvije kavane.⁴⁵ Svojevrсна kavana sasvim je sigurno postojala i u polujavnom klubu „Conversazione dei varj“ poznatijim kao „Casino Nobile“ koji je na Gospodskom trgu otvoren 1753. godine kao okupljalište plemstva i inteligencije s čitaonicom te prostorom za plesove, glazbene izvedbe i uopće zabave.⁴⁶ U jednoj objavljenj zbirci arhivskih izvora nalazimo da je jedna od kavana na Gospodskom trgu u razdoblju od pola godine promijenila tri vlasnika – trgovac Ignacije Cerone prodao ju je 1771. zlataru Nikoli Đuroviću, a ovaj 1772. Filipu Frezziju.⁴⁷ Na Kalelargi je 1796. godine otvorena kavana koja se najprije zvala „Caffè al Dose“, potom za dolaska habsburške uprave mijenja naziv u „Caffè al Principe Ereditario“ da bi se tijekom francuske uprave opet preimenovala i dugo ostala poznata kao „Caffè alla Provvidenza“.⁴⁸ Na Gospodskom se trgu početkom 19. stoljeća u razdoblju francuske uprave spominju i kavane „Grotta Olandese“ i „Švicarska kavana“.⁴⁹ Ovaj nepotpun popis zadarskih kavana iz navedenog razdoblja bit će djelomično dopunjen u nastavku rada.

U Puli je od sredine 18. stoljeća postojala najmanje jedna kavana jer su ondje do kraja tog stoljeća među stanovništvom zabilježena četiri kavanara.⁵⁰ Prva poznata splitska kavana otvorena je sedamdesetih godina 18. stoljeća, a do početka 19. stoljeća otvoreno je još nekoliko kavana.⁵¹ U Šibeniku je kavana postojala najkasnije na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, a bila je smještena u gradskoj loži uz katedralu.⁵² S obzirom na to da zasad nema spomena kavanama u drugim

⁴⁴ Gastone COEN, *Caffè e osterie della vecchia Dalmazia*, Roma, 2002., 8.

⁴⁵ Tomislav RAUKAR i dr., *Zadar pod mletačkom upravom: 1409-1797*, Zadar, 1987., 532.

⁴⁶ Pavao GALIĆ, *Povijest zadarskih knjižnica*, Zagreb, 1969., 22 – 23; Šime PERIČIĆ, *Povijest Zadra u XIX. stoljeću*, u: *Zadar za austrijske uprave*, Zadar, 2011., 84.

⁴⁷ *Spisi zadarskog bilježnika Antonija Calogere (1770. – 1772.): Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku*, ur. Juraj Balić, Lovorka Čoralčić i Filip Novosel, sv. 2, Zagreb, 2018., 260 – 261, 369 – 370.

⁴⁸ G. COEN, *Caffè e osterie*, 9 – 10.

⁴⁹ G. COEN, *Caffè e osterie*, 10; Abdulah SEFEROVIĆ, Zadar – kavane kao mjerilo uljudenosti, *Hrvatska revija*, sv. 3, br. 4, Zagreb, 2003., 49 – 50.

⁵⁰ Slaven BERTOŠA, Obrti i neka ostala zanimanja u Puli od 17. do 19. stoljeća, *Povijesni prilozi*, sv. 21, Zagreb, 2001., 132, 150.

⁵¹ Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Prva poznata kavana na splitskoj obali, *Kulturna baština*, sv. 2, Split, 1974., 14 – 15; Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Zagreb, 1982., 162 – 163; Sanja BUBLE, Hotel Central na splitskoj Pjaci, *Kulturna Baština*, sv. 40, Split, 2014., 230, 235; G. COEN, *Caffè e osterie*, 64.

⁵² Hrvatska – Državni arhiv u Šibeniku (dalje: HR-DAŠI-263), Bilježnici Šibenika (dalje: BŠ), Božidar Semonić, b. IV, knjiga 7, fol. 2491.

hrvatskim gradovima istočnoga Jadrana u 18. stoljeću, može se ustvrditi da je Zadar, uz Dubrovnik, svakako prednjačio u konzumaciji kave.⁵³

Carlo Gozzi, slavni mletački komediograf i svojevremeno privremeni stanovnik Zadra, u svojem je autobiografskom djelu „Beskorisne uspomene“ (*Memorie inutili*, Venecija, 1797.) ostavio svjedočanstvo o tome kako je odlazio u kavanu koja se nalazila na „Riva degli Schiavoni“, jednoj od glavnih obala u Veneciji nazvanoj tako upravo prema hrvatskim brodovima koji su ondje uobičavali pristajati. Nije nemoguće da su prostor te kavane s velikim talijanskim književnikom dijelili pomorci i putnici s istočnojadranske obale te prizor Carla Gozzija kako ispija kavu i skicira dramske scene odnosili u svoj zavičaj.⁵⁴

U susjednim zemljama jugoistočne Europe pod vlašću Osmanskog Carstva kavane se javljaju znatno ranije, štoviše i nekoliko desetljeća prije prve europske kavane u Veneciji. Ne čudi stoga da riječ *kavana* koja je u uporabi u brojnim svjetskim jezicima dolazi upravo od osmanske riječi *kahvehāne*. Kako su se osmanski gradovi jugoistočne Europe postupno estetski orijentalizirali, tako se u njima postupno javlja i islamska „institucija“ kavane. Osmanski odličnici iz Bosne i Hercegovine, koji su kroz različite službe gradili svoju karijeru na sultanovu dvoru, primjenjivali su stečene kulturološke obrasce u bosanskohercegovačkoj sredini u kojoj su po povratku dobili službu. Prva poznata kavana na tlu Bosne postojala je najkasnije od 1592. godine, i to na pašinu dvoru u Banjoj Luci, dok se već u 17. stoljeću kava uobičajeno konzumira i u privatnim kućama nižih velikodostojnika, gradske uleme, derviša i vojnika, ali i na javnim mjestima kao što su hamami, hanovi i konačno kavane po čaršijama i mahalama. U 18. stoljeću u osmanskoj Bosni i Hercegovini već postoji nekoliko stotina kavana – samo u požaru koji je 1788. uništio Sarajevo izgorjelo je 50 do 60 kavana.⁵⁵

⁵³ Kada je riječ o gradovima kontinentalne Hrvatske, pojava kavana ondje nije kasnila za onima u jadranskim hrvatskim zemljama, no na sjeveru se slijedio kulturni model Beča i drugih habsburških gradova. Primjerice, u Osijeku je prva kavana otvorena možda već 1718. godine (Zlata ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Osječke kavane, *Hrvatska revija*, sv. 3, br. 4, Zagreb, 2003., 20), u Zagrebu 1749. godine (Filip NOVOSEL, Prvi miris kave na Gradecu: zagrebački caffearii, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*, ur. Lovorka Čoralić i dr., Zagreb, 2016., 375), dok je Varaždin kavanu dobio 1768. godine (Ivy LENTIĆ-KUGLI, Prilog istraživanju varaždinskih svratišta, gostionica i kavana u 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća, *Godišnjak gradskog muzeja Varaždin*, sv. 5, Varaždin, 1975., 58).

⁵⁴ Carlo GOZZI, *The Memoirs of Count Carlo Gozzi*, sv. 2, London, 1890., 163.

⁵⁵ O bosanskohercegovačkim kavanama i konzumaciji kave tijekom 16. i 17. stoljeća detaljno vidjeti u: Muamer HODŽIĆ, O fenomenu kahve i mjestima gdje se pila u Bosni u 16. i 17. stoljeću, u: *Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15-19. stoljeća (IV)*, ur. Aladin Husić, Sarajevo, 2022., 170 – 179. O kavanama i konzumaciji kave u osmanskoj Bosni i Hercegovini te Srbiji tijekom 18. stoljeća vidjeti: Aleksandar FOTIĆ, The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, sv. 64, br. 1, Budimpešta, 2011., 91 – 95; V. VINAVER, Prilog historiji kafe, 341.

Iako se kava u vrijeme osmanske uprave konzumirala i u gradskim naseljima Dalmatinske zagore i Ravnih kotara,⁵⁶ čini se da konzumiranje kave i postojanje kavana u osmanskim zemljama u neposrednom zaleđu istočnojadranske obale nije ostavilo utjecaja na konzumaciju kave u mletačkim dalmatinskim komunama gdje se kavane javljaju s odmakom većim od jednoga stoljeća. Unatoč postojanju nezanimarive robne razmjene karavanskoga tipa između dva područja, kulturološka razmjena ipak nije imala utjecaja, osobito ne na više slojeve jadranskog komunalnog društva koje je svoje uzore tražilo u prekomorskim trendovima.⁵⁷ A kada je nakon završetka posljednjeg osmansko-mletačkog sukoba u jugoistočnoj Europi 1718. godine zavladao relativan mir, komunalne su elite već prihvatile novi napitak posredstvom mora. Tako se i riječ „kavana“ koja je osmanskog podrijetla, na istočnojadranskoj obali ustalila zaobilaznim putem preko talijanskog jezika, iako je u neposrednom susjedstvu osmanske Bosne i Hercegovine egzistirala već više od jednoga stoljeća.

Prethodno skicirani historijat kave i kavana na Sredozemlju i u hrvatskim jadranskim komunama navodi na nekoliko zaključaka. Sve spomenute kavane otvorene su najprije u onim gradovima koji su bili smješteni na pogodnom prometnom položaju ili je u njima bila razvijena lučka, trgovačka i obrtnička djelatnost. Cirkulacija ljudi i imigracija u takvim je gradovima bila na visokom nivou, pa ne čudi stoga da su vlasnici glavnine kavana u prvo vrijeme bili stranci. Konačno, nije slučajno ni to što kavane postaju sastavnim dijelom komunalnog društva upravo u drugoj polovici 18. stoljeća, kada životni stil viših društvenih slojeva poprima nove oblike raskoši i zabave.⁵⁸

KONZUMACIJA KAVE U ZADRU

Odlazak u arhiv u potrazi za podacima o konzumaciji kave istraživača će najprije obeshrabriti, jer ondje nema spisa koji bi nastali sa svjesnom namjerom autora da od zaborava sačuva takve podatke o svom vremenu. I dnevnicu,

⁵⁶ U popisu stvari koje su 1676. godine iz kuća osmanskih uglednika opljačkali mletački podanici upadom u osmansko gradsko naselje Vranu nedaleko od Zadra, našla se i sirovina kave, bakreno posuđe za njezinu pripremu i ispijanje te šećer. Seid M. TRALJIĆ, *Vrana pod turskom upravom, Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 9, Zadar, 1962., 356 – 357.

⁵⁷ Kava je do dugo u 18. stoljeće smatrana istočnjačkim, pa dakle i muslimanskim običajem. Među kršćanima u osmanskom dijelu Europe konzumacija kave potpuno se raširila tek u drugoj polovici 19. stoljeća. V. VINAVER, *Prilog historiji kafe*, 345.

⁵⁸ D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Prva poznata kavana na splitskoj obali*, 17; F. NOVOSEL, *Prvi miris kave*, 375; I. LENTIĆ-KUGLI, *Prilog istraživanju*, 61.

memoari i putopisi o Zadru toga vremena uglavnom su tajnoviti po pitanju kave. Na raspolaganju tako ostaju oni arhivski spisi u kojima se podatci o konzumaciji kave u Zadru nisu našli s namjerom, što im zapravo daje i na relevantnosti za odgovor na uvodno postavljena istraživačka pitanja. Prije svega, riječ je o inventarima osobnih stvari pojedinaca koji su načinjeni prilikom sastavljanja oporuke ili u svrhu nekog drugog pravnog čina dok je osoba još bila živa, kao i inventarima osobnih stvari načinjenih nakon smrti pojedinaca iz različitih društvenih slojeva. Ponekad se podatci o konzumaciji kave mogu naći i u nekim drugim popisima, procjenama ili pak sudskim spisima. Sve ove vrste spisa nastale su djelovanjem gradske službe javnog bilježnika u čijoj se pismohrani navedeni podatci i danas nalaze, a za potrebe ovog istraživanja konzultirani su spisi više zadarskih bilježnika iz 18. i s početka 19. stoljeća.

Podatak da je neka osoba među svojim privatnim stvarima imala i posuđe za pripremu i konzumaciju kave uglavnom upućuje na zaključak da je ista osoba kavu i konzumirala. Veći broj pojedinaca u širem vremenskom obuhvatu u čijoj su imovini posvjedočeni takvi predmeti omogućava izvođenje zaključaka o pojavi, učestalosti i načinima uživanja kave kod različitih društvenih slojeva. Iz toga jasno proizlazi da je proces akulturacije kave u zadarskoj komuni trajao tijekom čitavog 18. stoljeća.

Kavu su u Zadru najprije konzumirali pripadnici viših slojeva, aristokracija, građanstvo, trgovci i pripadnici drugih imućnijih profesionalnih skupina. To potvrđuje i danas jedini poznati literarni izvor o konzumaciji kave u Zadru u ovome razdoblju, putopis svećenika i botaničara Josipa Hosta koji je putovao Istrom, Kvarnerom i Dalmacijom kao član ekspedicije Dvorske komisije pri čemu je istraživao floru novih austrijskih teritorijalnih akvizicija. U Zadru se Host kretao u visokim krugovima čije je svakodnevne navike smatrao vrijednim i jednog suptilno ironičnog unosa u svoj dnevnik od 14. travnja 1802. godine, prema kojem je ispijanje kave bio uobičajeni ritual zadarske elite: „Kazalište je vrlo neudobno za one koji obično noću spavaju, budući da opera ili komedija ne počnu prije 11 sati uvečer, a završe u 2-3 sata poslije pola noći. I tada tek što pođu večerati, te prije no što odu leći, zarudi zora. Oni koji redovito žive tim životom, spavaju do 10-11 sati, zatim popiju kavu, obuku se i pođu u posjete do 2 sata poslije podne. Tada objeduju, a poslije objeda iznova odu spavati do zalaska sunca, kada odlaze u šetnju.“⁵⁹

⁵⁹ Josip Host, *Botanički put po Istri, Kvarnerskim otocima i Dalmaciji započet 14. kolovoza 1801., a dovršen 6. kolovoza 1802.*, ur. Krešimir Čvrljak, Rijeka, 1993., 41 – 43.

Zahvaljujući sačuvanim spisima zadarske plemićke obitelji Lantana saznaje se kako je ta obitelj veleposjednika i vojnih zapovjednika u svome domu redovito konzumirala kavu. U dnevniku tekućih troškova domaćinstva za svih dvanaest mjeseci 1777. godine obitelj je kavu nabavljala u 13 navrata. Lantane su kavu nabavljali najviše u zimskim mjesecima, dok je u razdoblju od lipnja do kolovoza nema na popisu namirnica. Možda se topli napitci nisu uobičavali konzumirati tijekom ljetnih mjeseci, tim više zbog diuretičkog svojstva kave.⁶⁰

Kada je nakon smrti Antonija Papalija 1779. godine načinjen popis stvari zatečenih u kući njegova prebivanja koja se nalazila kod katedrale sv. Stošije, na njemu se pored različitih odjevnih predmeta, a osobito brojne jahačke opreme i oružja što nas upućuje na to da je Papali možda bio profesionalni vojnik, našla i jedna posuda za pripremanje kave (*una Cogoma usata da Caffè*).⁶¹ Nema sumnje da je kavu pripremao i konzumirao sam Papali, jer je bilježnik izrijekom zabilježio kako je posuda korištena.⁶²

Inventar predmeta u vlasništvu nekog Giovannija Ruste iz Zadra načinjen 1782. godine između ostalog svjedoči i o dvije korištene bakrene posude za pripremu kave od kojih je jedna veća dok je druga srednje veličine, kao i o jednom korištenom bakrenom pržioniku za kavu (*fornello per Caffè*)⁶³ s pripadajućim poklopcem.⁶⁴ Posuđe za kavu bilo je i dio miraza (*dotta*) koji je 1792. godine Zadranka Mattia Torato od oca Antonija donijela u bračnu zajednicu sa zadarskim dućandžijom Stefanom Vukovichem pok. Antonija iz sela Poljica. Na ovećem popisu nekretnina i pokretnina nalaze se čak četiri posude za kuhanje kave različitih tipova, te po jedan mlinac i pržionik za kavu.⁶⁵

⁶⁰ HR-DAZD, Obitelj Lantana (dalje: OL), kut. 50, spis 881, Giornale per l'anno 1776/M.V. per Casa Lantana in Zara.

⁶¹ Riječ je o posudi u kojoj se kuha kava, a može biti bakrena, od pokositrenog željeza ili od zemlje. Isto značnica joj je riječ „caffettiera“. Imenica je u Zadru ostala u uporabi do današnjih dana u obliku „koguma“ u značenju „kavnik“, što odgovara značenju popularnog turcizma „džezva“. Giuseppe BOERIO, *Dizionario del Dialecto Veneziano*, Venezia, 1867., 177 – 178; I. MARKOVIĆ, *Govori grada Zadra*, 254.

⁶² HR-DAZD, BZ, Antonio de Medici, b. II, filza III (2), 9. IV. 1779.; U radu Lovorke Čoralić i Maje Katušić o hrvatskom časniku u mletačkoj vojsci Andriji Mladiniću, saznajemo da je on u mjestu svoga prebivališta u Zadru prema inventaru iz 1778. godine među pokretninom raspolagao i s posudom za kuhanje kave (*coguma da 3 caffè vecchia*). Lovorka ČORALIĆ, Maja KATUŠIĆ, Andrija Mladinić i Mihovil Anđelo Filiberi – časnici postrojbe *Croati a Cavallo* (iz društvene i vojne povijesti Dalmacije u XVIII. stoljeću), *Povijesni prilozi*, sv. 28, br. 37, Zagreb, 2009., 257, 271.

⁶³ U suvremenom vokabularu grada Zadra do danas je ostala u uporabi imenica „forno“ u značenju „pećnica“, a dolazi od mletačke riječi *fornelo*. I. MARKOVIĆ, *Govori grada Zadra*, 235; G. BOERIO, *Dizionario*, 282.

⁶⁴ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. XIX, spis 141 (9. IX. 1802.); Za slično vidjeti i: HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXXI, filza 4, fol. 7 (1800. – 1802.).

⁶⁵ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. VI, protocollo 69, fol. 29, 36 (26. III. 1792.).

Među brojnim drugim primjerima spomena je vrijedan onaj uglednog dragomana Cosima Calvarò-Imbertija koji je u zadnjoj fazi svoje impresivne diplomatske karijere od 1796. godine boravio upravo u Zadru kao mletački, a od 1797. godine i kao habsburški dragoman. Nakon njegove smrti 1804. godine u Zadru, udovica Catarina Lando vlastoručno je načinila inventar osobnih stvari svog pokojnog supruga među kojima se nalazilo i šest različitih posuda za kuhanje kave. Uzme li se u obzir društveni status ovog slavnog dragomana koji je velik dio života proveo u Konstantinopolu i drugdje u neprestanom doticaju s kulturom Osmanskog Carstva, ne čudi da je među njegovim stvarima još onih uz koje je i pridjev *alla Turca* ili *orientale*, što nas navodi i na zaključak da je na njegovu konzumaciju kave utjecaj imala i osmanska kultura.⁶⁶

Sudeći prema sljedećem izvoru, kava se konzumirala i među gradskim klerom. Naime, u drugoj knjizi prihoda i rashoda nadbiskupijskog glagoljaškog sjemeništa u Zadru sa samoga kraja 18. stoljeća, stoji da je fra Ivan Krstitelj Passio za uslugu ispovijedanja pitomaca toga sjemeništa u znak zahvale dobio „nešto kave i šećera“ od rektora sjemeništa i kanonika Josipa Calvija.⁶⁷ Iako nije jasno je li kava ovdje bila u funkciji znaka pažnje ili platežnog sredstva, njezina vrijednost zasigurno nije bila zanemariva jer ju je jedan ugledni svećenik dao svećeniku i franjevcu koji je ujedno bio i gvardijan samostana sv. Frane. Obojica su dakle konzumirali kavu za čiju su pripremu, podrazumijeva se, imali potrebno posuđe i iskustvo. S obzirom na skromnost izvora o konzumaciji kave među zadarskim svećenstvom, na temelju ovog izdvojenog slučaja može se konstatirati da su kavu zadarski svećenici zasigurno konzumirali, iako nejasno u kojoj mjeri.

Kod nižih gradskih slojeva kava se učestalije javlja na samom kraju 18. i na početku 19. stoljeća, dok je kod stanovništva ruralnog okružja neće biti još duže vrijeme.⁶⁸ Sljedeći primjer otkriva ponešto o kavi u različitim društvenim slojevima onovremenog Zadra. Nakon što je istekao ugovor prema kojemu je Catterina Braghesina iz Ždrelca na otoku Pašmanu tijekom osam mjeseci od

⁶⁶ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXXII, filza 3, 25. VI. 1804. O životu i djelovanju dragomana Cosima Calvarò-Imbertija detaljno vidjeti u: Milorad PAVIĆ, Marin BANOVIĆ, *Diario di viaggio mletačkog dragomana Giovannija Battiste Calvarò-Imbertija iz 1761. godine, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 66, Zadar, 2024., 288 – 313.

⁶⁷ Zdenko DUNDOVIĆ, Gospodarske prilike Zmajevićeva glagoljaškog sjemeništa u Zadru za vrijeme rektora kanonika Josipa Calvija (1782. – 1810.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 60, Zadar, 2018., 250, 276.

⁶⁸ Za komparaciju može poslužiti navod njemačkog povjesničara Bödekera da je u njemačkim zemljama oko 1800. godine kava još uvijek bila nepoznata velikoj većini stanovništva te je smatrana dijelom „otmjenoj života urbanog stanovništva“. H. E. BÖDEKER, *Njemačka kavana*, 55. Tvrđnju povjesničarke Sandre Stocchetto da se već sredinom 18. stoljeća kava na mletačkoj *Terrafermi* konzumirala i među seljaštvom treba uzeti s rezervom. S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 183.

listopada 1801. do svibnja 1802. bila služavka u zadarskoj kući čiji je vlasnik bio poznati trgovac Antonio Metaxà, prijavljeno je da su s njezinim odlaskom iz kuće nestale i određene stvari. Pored nekoliko ženskih odjevnih predmeta, nedostajala je i srebrna posuda za pripremu kave (*mochetta d'argento picciola senza punta*),⁶⁹ srebrna posuda za šećer (*zuccariera d'argento grande antica*),⁷⁰ kao i srebrna žličica za kavu (*sculieria d'argento da caffè*).⁷¹ Sumnju da je navedene predmete otuđila Katarina iz Ždrelca potvrdila je istraga tijekom koje su ti predmeti doista i nađeni u njezinu domu, a popisu je dodana i jedna šalica za ispijanje kave (*chichera*).⁷² Je li interes ove otočanke za posjedovanjem posuđa za pripremu i konzumaciju kave nastao iz želje za uživanjem tog novog napitka ili je navedeni inventar namjeravala utržiti, zasada se može samo nagađati. Ipak, ovaj nam slučaj zorno ukazuje na dinamiku upoznavanja s kavom pojedinaca iz različitih društvenih slojeva Zadra i njegova okružja.⁷³

Ako nekoliko prethodno prikazanih arhivskih fragmenata s kraja 18. i početka 19. stoljeća nije dostatno za izvođenje konkretnijih kvantitativnih pokazatelja o konzumaciji kave u Zadru, ipak bi jezična analiza sljedećeg primjera otkrila nešto i o stupnju diseminacije kave. U jednom naizgled nebitnom ugovoru iz 1806. godine, čitamo kako je seljak Frane Nincovich pok. Jure iz sela Rodaljice u zadarskom zaleđu prodao trgovcu Tomasu Miletichu iz Zadra jednog oraćeg vola „kavene boje“ (*color caffè*), imenom Milagna i starog oko deset godina.⁷⁴ Indikativna je činjenica da se sada i pri vanjskom opisu stvari počela uporabljivati jedna relativno nova riječ na ovom prostoru, što svjedoči o tome da je prisutnost kave do početka 19. stoljeća u Zadru bila uobičajena i da je ta namirnica bila utisnuta u svijest njegovih stanovnika.

Konačno, da začetak kulture kave u Zadru doista treba tražiti na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće, eksplicitno potvrđuje i tiskani Zadarski almanah (*Almanacco di Zara*) iz 1812. godine. U njemu se za datum 24. lipnja donosi – uz spomendan rođenja svetog Ivana Krstitelja i početka ljetnih vrućina – nekoliko crtica o kavi. „Kava se“, stoji u almanahu, „danas među nama uobičajeno pije“. Prema

⁶⁹ Mòca, Treccani, <https://www.treccani.it/vocabolario/moca/?search=m%C3%B2ca%2F>, posjećeno 16. 1. 2025.

⁷⁰ U suvremenom govoru grada Zadra do danas je prisutna imenica „cukerijera“ koja dolazi od mletačke riječi *zucariéra* u značenju „posuda za šećer“. I. MARKOVIĆ, *Govori grada Zadra*, 226; G. BOERIO, *Dizionario*, 823.

⁷¹ G. BOERIO, *Dizionario*, 637.

⁷² Ova mletačka riječ za šalicu upotrebljava se i danas u vokabularu Zadra i Dalmacije u inačici „ćikara“, no samo u Zadru ona ima isključivo značenje šalice za kavu. G. BOERIO, *Dizionario*, 166; I. MARKOVIĆ, *Govori grada Zadra*, 227.

⁷³ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. VI, protocollo 92, fol. 92 – 92v (28. V. 1802.).

⁷⁴ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. VII, protocollo 105, fol. 100v (21. I. 1806.).

almanahu, Zadrani su više cijenili levantinsku nego ponentinsku kavu, jer je ova prva zrelija, zelenija i teža od druge. Pod 1. srpnjem kao vrlina kave istaknuto je njezino diuretičko svojstvo, korist kod olakšanja probave, kao pomoć želudcu nakon ručka i za zadržavanje budnosti. No Zadrane se upozorava i kako je kava opasna za osjetljive i suhonjave osobe jer nadražuje živce i može dovesti do drhtanja.⁷⁵

STANOVNIK ZADRA DOMENICO MARCOCHIA I NJEGOVA KAVANA

Kava se u Zadru nije konzumirala samo u domaćinstvima, već i na javnom mjestu, u kavanama. Neke zadarske kavane iz 18. stoljeća dosadašnja je historiografija tek skromno i usputno spomenula,⁷⁶ pa ovo poglavlje u službi studije slučaja jedne nepoznate zadarske kavane ima za cilj baciti inicijalno svjetlo na tu neistraženu temu. Riječ je o Kavani Marcochia čiji je vlasnik bio Domenico Marcochia. O toj među suvremenicima poznatoj kavani danas se ne bi gotovo ništa znalo da njezin vlasnik nije bio sudionikom jedne izvansudske parnice, a dokumentacija nastala u vezi s tim pravnim postupkom glavni je izvor daljnjeg izlaganja.

Domenico Marcochia u Zadar se doselio s venecijanskog otoka Giudecce. Otac mu je bio Giacomo, a djed i rodonačelnik obitelji Marco, kojemu obitelj Marcochia duguje i prezime koje se ponekad navodi i kao Marcoin (*Marcoin detti Marcochia*).⁷⁷ Domenico je imao sinove Giovannija Battistu i Marc'Antonija koji su rođeni u Veneciji,⁷⁸ dok se kao njegova supruga javlja Andrianna Monferà, također Venecijanka.⁷⁹

Još za boravka u Veneciji poslovne aktivnosti obitelji Marcochia bile su vrlo razgranate, a po svemu sudeći poslovni su ih izazovi i doveli u Dalmaciju. Među prvim aktivnostima Domenica Marcochije u pokrajini bilo je otvaranje dućana

⁷⁵ *Almanacco di Zara*, 1812., Znanstvena knjižnica Zadar, <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=171&s=publ>, posjećeno 18. 1. 2025., 26 – 28.

⁷⁶ Vidjeti bilješke 44 do 49.

⁷⁷ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. IV, protocollo 65, fol. 13 (24. XI. 1796.).

⁷⁸ Marc'Antonio Marcochia također je posvjedočen u spisima zadarskih bilježnika. On je oko 1791. oženio Rosu Lucovich, Zadranku rođenu od oca Ferdinanda i majke Domenice rođ. Quadri. Rosa mu je u dotu donijela polovicu kuće koja je u prizemlju imala poslovni prostor i nalazila se na Gospodskom trgu. Druga polovica kuće bila je u vlasništvu Rosina očuha i drugog muža njezine majke Domenica Rossettija, koji će kasnije biti suvlasnik jedne druge zadarske kavane. HR-DAZD, BZ, Antonio de Medici, b. I, protocollo 14, fol. 83v – 84v (17. VII. 1794.); HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. VII, protocollo 76, fol. 30v (1. V. 1793.); HR-DAZD, BZ, Antonio de Medici, b. I, protocollo 14, fol. 96 (15. VIII. 1794.).

⁷⁹ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. IV, protocollo 45, fol. 9v (9. X. 1794.).

za prodaju platna (*negozio di Linariol*) 1782. godine u Zadru u čemu mu je partner i poslovođa (*direttore*) bio doseljenik iz Senigalije Tomasso Locatelli. Suradnja je iz nepoznatih razloga brzo okončana, a računi su ostali neriješeni.⁸⁰

Poslovni konzorcij obitelji Marcochia (*La Ditta Giacomo Marcochia q. Marco dalla Zuecca*) poslovao je s plemićem iz Brescije i stanovnikom Trogira Federicom Paitonijem. O njihovu poslovnom odnosu saznajemo samo to da se Paitoni zadužio u nekom „specijaliziranom dućanu“ (*Il Negozio Speciale*) koji je posjedovao Domenico Marcochia. Nastali spor je godine 1785. došao pred arbitražni sud u Veneciji gdje je ustanovljeno da je Paitoni dužnik obitelji Marcochia, kojoj je za odštetu morao ustupiti tri kuće s pripadajućim poslovnim prostorom (*botteghetta*) na rivi otoka Čiova.⁸¹ Osim dućana u Zadru i nekretnina na Čiovu, Domenico Marcochia je potkraj osamdesetih godina 18. stoljeća bio i vlasnikom jednog dućana u Splitu čiji je poslovođa bio doseljenik iz Švicarske Anzolo Seleban, kasniji vlasnik jedne kultne splitske kavane.⁸²

Kao profesionalni trgovac i poduzetnik, Domenico je bio prostorno vrlo pokretljiva osoba. Prilikom privremenih izbivanja iz Zadra, ovlasti za upravljanje svojim dućanima – poput nadziranja djelatnika (*giovini del negozio*), vođenja poslovnih knjiga, potraživanja dugovanja, zastupanja u mogućim pravnim postupcima – prenosio je na članove obitelji poput supruge⁸³ i sina Marc'Antonija,⁸⁴ a jednom je prilikom za tu svrhu opunomoćio i prominentnu osobu mletačke Dalmacije, zadarskog plemića i glavnog liječnika pokrajine Paola Pinellija.⁸⁵

Iz više drugih arhivskih spisa proizlazi da je zadarski odvjetak obitelji Marcochia unatoč preseljenju u Dalmaciju zadržao svoje veze u rodnoj Veneciji gdje je obitelj imala brojna poznanstva koja je očigledno koristila i za poslovne pothvate,⁸⁶ a ondje je posredstvom opunomoćenika prisutna i na nekoliko

⁸⁰ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. IX, protocollo 106, fol. 11 – 11v (6. X. 1804.). Tomasso Locatelli je oko 1800. godine na Sestrunku, otoku zadarskog arhipelaga, pokrenuo manufakturu zemljanog posuda, crjepova, vodovodnih cijevi i drugih predmeta u čemu ga je djelomično subvencionirala i pokrajinska vlada kako bi se doskočilo problemu skupog posuda na čiju su prodaju u Dalmaciji monopol imali trgovci s Apeninskog poluotoka. Š. PERIČIĆ, *Povijest Zadra u XIX. stoljeću*, 59 – 60.

⁸¹ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. IV, protocollo 65, fol. 6, 9, 10 – 15v (24. XI. 1796.).

⁸² HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. V, protocollo 55, fol. 13 – 14 (19. XI. 1789.). Više podataka o Selebanu vidjeti u: D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Prva poznata kavana*, 14 – 15.

⁸³ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. IV, protocollo 30, fol. 7v (nedatirano).

⁸⁴ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. V, protocollo 41, fol. 31 – 31v (28. X. 1788.).

⁸⁵ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. III, protocollo 33, fol. 88 (6. VIII. 1791.). Za osnovne podatke o Pavlu Pinelliju vidjeti: Luka JELIĆ, *Osam liječnika iz zadarske obitelji Pinelli*, *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 26, 1979., 55 – 68.

⁸⁶ Usp. HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. V, protocollo 41, fol. 26 (16. X. 1788.).

pravosudnih procesa.⁸⁷ S druge strane, u Zadru se oni javljaju kao kontakti, svjedoci ili opunomoćeni izvršitelji pravnih postupaka stanovnika glavnoga grada *Serenissime*.⁸⁸

Tako su u poslovnu mrežu Domenica Marcochije bile uključene brojne osobe s čitavog jadranskog prostora, među kojima i one iz glavnih habsburških lučkih gradova Rijeke⁸⁹ i Trsta,⁹⁰ ali i kontinentalnog zaleđa, poput jednog osmanskog trgovca iz Sarajeva.⁹¹ Činjenica da je Domenico tijekom tog vremena bio i vlasnik brigantina „Beato Lorenzo da Brindesi“ koji je plovio pod mletačkom, a potom i habsburškom zastavom, i čiji je kapetan bio Pietro Marincovich pok. Giacomo iz Bola na otoku Braču, u tome mu zasigurno nije odmogla. Posjedovanje broda za Domenica je bilo od vitalnog interesa, jer je njime mogao neovisno i učinkovito voditi svoje razgranato poslovanje koje je zasigurno nadilazilo u izvorima tek fragmentarno posvjedočena mjesta i veze, a na taj je način jamačno popunjavao i inventar svojih dućana.⁹²

Posljednji u nizu poznatih poslovnih pothvata Domenica Marcochije bio je otvaranje kavane koja se nalazila pokraj crkve svetog Antuna Opata⁹³ na zadarskoj Kalelargi, među suvremenicima poznatom kao „Kavana Marcochia“, kako se to spominje u jednom izvoru iz 1804. godine (*Bottega da Caffè detta Marcochia*).⁹⁴ Priču o kavani u izvorima pratimo od 8. listopada 1799. godine kada je načinjen ugovor između Domenica kao vlasnika i Giuseppea Cojera kao poslovođe kavane.⁹⁵ Domenico, čiji je otac Giacomo sada već pokojni, ovoga se puta javlja

⁸⁷ Usp. HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. IV, protocollo 43, fol. 50 – 50v (17. V. 1794.); HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. IV, protocollo 45, fol. 9v (9. X. 1794.).

⁸⁸ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. VI, protocollo 57, fol. 33v – 35 (10. IV. 1790.); HR-DAZD, BZ, Antonio de Medici, b. I, protocollo 14, fol. 66 – 67v (2. VI. 1794.).

⁸⁹ HR-DAZD, BZ, Francesco de Franceschi, b. IV, filza 51, spis 277 (20. VII. 1811.).

⁹⁰ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. IV, protocollo 43, fol. 70 – 70v (12. VI. 1794.).

⁹¹ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. IV, protocollo 65, fol. 1 – 3v (24. XI. 1796.).

⁹² HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. V, protocollo 58, fol. 63v – 64 (5. IX. 1798.). Usp. HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. IX, protocollo 98, fol. 52 (14. VII. 1803.).

⁹³ Crkva svetog Antuna Opata, koja se nalazila u blizini Hrvatskog narodnog kazališta, danas više ne postoji. Ostatci su joj srušeni u Drugom svjetskom ratu potkraj 1943. u savezničkom bombardiranju Zadra. U sakralnoj je funkciji bila do 1807. godine nakon čega je objekt kao državno dobro korišten u razne civilne svrhe. Marija STAGLIČIĆ, *Srušena crkva Sv. Antuna Opata u Zadru – idejna rekonstrukcija, Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 19, Zagreb, 1995., 63 – 67.

⁹⁴ Hrvatska – Arhiv Zadarske nadbiskupije (dalje: HR-AZDN), Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije (dalje: ZMK), Matična knjiga umrlih Župe sv. Stošije, MK444, fol. 107.

⁹⁵ Nije jasno je li u trenutku sastavljanja ugovora o suradnji Marcochia već bio vlasnik kavane koja je na tom mjestu i ranije bila otvorena ili ju je on opremio za otvaranje upravo u suradnji s Cojerom. U jednom kasnijem svjedočenju Nadalina Petrovicha pok. Marka iz Herceg Novog saznaje se ponešto o detaljima suradnje Cojera i Marcochije. Petrovich tvrdi kako se Cojer u Zadru zatekao

kao kapitalist (*capitalista*), mletački trgovac (*mercadante veneto*) i vlasnik kavane (*proprietario di una botega da Caffè*). Giuseppe Cojer pok. Giovannija Battiste također je došljak iz Venecije, a ovdje se navodi kao Domenicov vjerni suradnik (*compagno fedelle*) izabran za poslovođu kavane (*direttore principale*) na razdoblje od jedne godine.

Ugovorom se određuje da se Cojeru na raspolaganje stavlja sav kapital i inventar kavane, uključujući igračnicu (*casino*) i biljar (*bigliardo*)⁹⁶ koji su se nalazili na prvom katu. Cojer se zauzvrat obvezao uložiti svu svoju sposobnost i energiju za poslovni uspjeh, kao i nabaviti preostali inventar potreban za obavljanje ove ugostiteljske djelatnosti uključujući i onaj za proizvodnju slastica (*sorbietiere per gellatti*) (čl. 1 – 2). Njegova je dužnost bila i svakodnevno vođenje računskih knjiga, to jest evidencije prihoda i rashoda (čl. 3) te osiguravanje zaliha robe (čl. 4). Cojer je trebao voditi računa i o dvojici zaposlenika među kojima se imenom spominje Vincenzo iz Furlanije (*il Furlan Vincenzo*), dok je drugi neimenovani zaposlenik bio u službi *giovine da banco*.⁹⁷ Za njihovu isplatu također je bio zadužen Cojer (čl. 5 – 6). Poslovođa Cojer dužan je osigurati i sredstva za najam prostora u kojemu se nalazila kavana, kao i svaka tri mjeseca izrađivati obračun (*bilanzio*) (čl. 7). Idućim člankom određeno je da će svi izdatci nastali pri održavanju kavane, biljara i igračnice biti podijeljeni na pola, kao i sva dobit koju će Božjom providnošću imati ovaj poslovni pothvat (čl. 8). Iznad ulaza u kavanu trebalo je staviti i natpis (čl. 9). Konačno, propisano je i da ona strana koja nakon godinu dana ne želi produljiti ugovor, tri mjeseca prije njegova isteka mora o tome obavijestiti drugog partnera (čl. 10). Ugovor su navedenog datuma vlastoručno načinili i potpisali Marcochia i Cojer, dok ga je zadarski bilježnik Domenico Castelli u svojim spisima zaveo tri dana kasnije. Među svjedocima tog pravnog čina navode se Nadalin Petrovich iz Zadra i Pietro Cressini iz Rima.⁹⁸

u listopadu 1799. te je tada preko njega kao posrednika stupio u razgovore s Marcochijem kako bi mu ovaj ustupio svoju kavanu. Nakon početnog odbijanja Marcochije i razmatranja drugih mogućnosti, ipak su se dogovorili da će u taj poduzetnički pothvat ući zajedno. HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. X, protocollo 124, fol. 59v – 60v (9. VIII. 1800.).

⁹⁶ Pored kave i kavane, mondenih igara na sreću, čitanja novina i drugih kulturnih noviteta koji se javljaju u Zadru u 18. stoljeću, svoje je mjesto našla i igra biljara. Iako nejasno za koje potrebe, jedan izvor svjedoči kako je 4. prosinca 1798. Simon Bortoletti prodao biljar Antoniju Fasolu. Ovaj očigledno nije bio u mogućnosti podmiriti vrijednost biljara u dogovorenom roku pa je od Bortolettija u kolovozu 1799. zatražio produljenje roka. HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. IV, protocollo 76, fol. 14v – 15 (31. VIII. 1799.).

⁹⁷ Prema drugom izvoru, spomenuti zaposlenik jamačno je Paolo Crivellari iz Padove. HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 99 (4. VII. 1800.).

⁹⁸ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIX, filza 5, fol. 52 – 52v (11. X. 1799.).

No miris kave iz nove zadarske Kavane Marcochia nije se dugo širio Kalelargom, jer su se već u ožujku dva „vjerna suradnika“ našla u sukobu koji je rezultirao pravnim postupkom posvjedočenim u izvansudskim spisima (*estragiudizial scrittura*) pismohrane zadarskog bilježnika Domenica Castellija. Dana 24. ožujka 1800. godine, nepunih šest mjeseci od početka poslovne suradnje, Giuseppe Cojer optužio je Domenica Marcochiju za netransparentno poslovanje koje je uočio prilikom sastavljanja obračuna, iako ne navodi poblize okolnosti zbog kojih je došlo do „rasipnosti i mizerije“ te „vrlo nesretnog stanja“ u kojem se kavana našla. Istaknuo je tek kako mu je namjera da otvaranjem procesa potakne vlasnika da se nađe arbitar koji će ozbiljno ispitati obračun kavane kako bi se riješio nastali problem.⁹⁹

Cojer nije trebao dugo čekati odgovor vlasnika kavane koji ga je upozorio da su međusobne obveze potvrđene ugovorom potpuno jasne te da iz njih proizlazi kako je prvi tromjesečni obračun trebao biti načinjen već 11. siječnja 1800. godine. Marcochia je dodao kako iza Cojerova napada stoje neki unaprijed smišljeni ciljevi te ga je pozvao da do kraja ispuni svoje ugovorom obvezujuće dužnosti. Cojer je posredstvom bilježnika uzvratilo kako je Marcochia svjestan propadanja svoje kavane koja je i dalje svakodnevno opterećena tekućim troškovima te je istaknuo svoju ulogu i doprinos što kavana (*la caffetteria*) nije potpuno propala, prebacujući tako odgovornost još jednom na vlasnika.¹⁰⁰

Iskusni mletački trgovac Domenico Marcochia u idućem se odgovoru pozvao na riječi nekog Bortola Babellija koji je pregledao tri lista Cojerova obračuna i ustvrdio da je napravljen protiv trgovačke prakse (*contro il metodo mercantile*). Osim što sadrži pogreške u izračunu, nedostaje i obavezan Cojerov potpis, a nije osigurana ni obavezna prisutnost Marcochije kao vlasnika kavane. Potaknut tom ekspertizom, konačno je Marcochia pristao na arbitražni postupak te je za arbitra imenovao kavanara (*caffettiere*) Zuannea Zanninija. On je na temelju ugovora od 11. listopada 1799. i tri lista Cojerova obračuna, bez znanja tko je obračun načinio, trebao nepristrano odlučiti je li isti u skladu s trgovačkim pravilima i međusobnim ugovorom dvojice sada sukobljenih suradnika. Marcochia je pozvao Cojera da i sa svoje strane izabere kavanara koji će prosuditi nastalo sporenje, dok će u slučaju različitih mišljenja biti izabran i treći arbitar.¹⁰¹ Cojer je potom odabrao Paola Ponzonija kao vještog računovođu (*abilissimo computista*) jer u Zadru navodno nije našao kavanara koji ima potrebno matematičko znanje za procjenu točnosti aritmetičkih izračuna u obračunu, izrekavši sumnju da je i

⁹⁹ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 117 (24. III. 1800.).

¹⁰⁰ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 118 – 118v, 119 (3. IV. 1800.).

¹⁰¹ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 120 – 120v (6. IV. 1800.).

spomenuti Zannini to sposoban napraviti.¹⁰² Naposljetku, dva su se sukobljena suradnika 20. travnja 1800. sastala pred bilježnikom Castellijem u prisutnosti sudaca arbitara Ponzonija i Zanninija te četvorice drugih svjedoka, pri čemu je kompromisno odlučeno da će sudci arbitri riješiti spor nakon što provjere dokumentaciju te saslušaju stranke.¹⁰³

Dana 5. svibnja 1800. godine sudci arbitri donijeli su svoj prvi pravorijek o sporenju između Marcochije i Cojera – odlučili su kako se kavana mora zatvoriti. Najprije je potrebno 8. svibnja u prisutnosti dvojice svjedoka, jednog na strani Cojera i jednog na strani Marcochije, načiniti popis inventara kavana; istoga dana navečer treba otpustiti zaposlenika kavana; ulazi u kavanu se trebaju zatvoriti i zapečatiti, a zapečaćeni trebaju biti i ključevi koji će ostati u rukama Cojera. Nakon toga, Ponzoni i Zannini donijet će presudu o sporenju koju će Marcochia i Cojer biti dužni izvršiti.¹⁰⁴

U međuvremenu, do konačnog pravorijeka o sporenju dvojice suradnika, Marcochia je u proces predao još jedan spis s tvrdnjama koje bacaju novo svijetlo na zadarske kavana u ovom razdoblju. Upozorio je kako Cojerova tvrdnja da u Zadru nema kavanara sposobna za računanje nije točna, te da je Cojer umjesto Ponzonija koji nije čovjek te struke za sudca arbitra (*giudice arbitro*) mogao izabrati „starog i poštenog zadarskog kavanara“ Frezzu¹⁰⁵ ili kavanare braću Praidoni koji su „dovoljno vični“ u tom poslu. Osim toga, Marcochia je prigovorio i što je Paolo Ponzoni odugovlačio s izradom svojeg vještačenja dostupnih računskih knjiga na čije se vođenje ugovorom od 11. listopada 1799. obvezao Cojer (*libri originalli della sua amministrazione*), pa ga je Zannini morao čekati mjesec dana i potom napraviti svoju prosudbu u kratkom roku. Marcochia ističe i štetu koja je nastala zatvaranjem kavana u kojoj je ostala igračnica i biljar, dok se obitelj Giuseppa Cojera uzdržavala prihodima kavana.¹⁰⁶

Nakon prethodno skicirane višemjesečne prepiske posredovanjem javnog bilježnika Domenica Castellija, u kojoj su sukobljene strane nastojale steći što

¹⁰² HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 121 (16. IV. 1800.). U isto vrijeme, u travnju 1800. godine Paolo Ponzoni pokrajinskim je vlastima podnio zahtjev za pokretanjem manufakture sirova konopa i brodskih užeta, što mu je nakon više od dvije godine i odobreno, čime je dobio isključivo pravo proizvodnje i prodaje na području Dalmacije i Kvarnera. Š. PERIČIĆ, Povijest Zadra u XIX. stoljeću, 59.

¹⁰³ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. VI, protocollo 69, fol. 64v – 65 (20. IV. 1800.).

¹⁰⁴ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 122 – 122v (5. V. 1800.).

¹⁰⁵ Riječ je o doseljeniku iz Napulja Filipu Frezziju koji se spominje kao vlasnik kavana u Zadru od 1772. godine (vidjeti bilješku 47) te kao vlasnik kavana u Splitu od 1786. godine. D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Prva poznata kavana, 14.

¹⁰⁶ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXV, filza 2, fol. 97 – 97v (4. VII. 1800.).

veću početnu prednost uoči presude, sudci arbitri Ponzoni i Zannini donijeli su i svoj konačan pravorijek u 13 članaka dana 2. kolovoza 1800. godine.¹⁰⁷

Uzevši u obzir ugovor od 11. listopada 1799. i dostavljene im računске knjige, sudci su odlučili da Giuseppe Cojer kao poslovođa nije dužan proporcionalno sudjelovati u pokrivanju nastalih financijskih gubitaka kavane (*negozio Caffetteria, Pasticieria, Casino, e Bigliardo*) jer je on prema ugovoru uložio samo svoj rad te bi u tom slučaju ostao bez svog zajamčenog dobitka. S druge strane, Domenico Marcochia izgubio bi samo novčani kapital dok bi mu temeljni poslovni kapital ostao (čl. 1). Marcochia je optužen i za neisplatu plaće Cojeru koji je iz iste trebao osigurati svoju egzistenciju, pa su sudci arbitri odlučili da mu se ima isplatiti zaostatak svih dnevnica od 8 dalmatinskih lira, i to za 208 dana proteklih od 13. listopada 1799. kada je počeo raditi pa do 8. svibnja 1800. kada je dućan na obostrani pristanak zatvoren i zapečaćen (čl. 2). Dužan je Marcochia isplatiti Cojeru i troškove koje je podnio pri nabavci robe i opreme te prilikom pokrivanja drugih operativnih troškova (čl. 3).¹⁰⁸

U petoj točki (čl. 5) došlo je do razlike u mišljenju između dvojice arbitara pa je kompromisom od 26. srpnja 1800. izabran i treći arbitar u osobi plemića Marc'Antonija Lantane. Ustanovljeno je da je potrošnja robe u kavani bila spora, da su se opskrbljivali preko maloprodaje i da su se suradnici dogovorili da će cijene biti nešto niže u odnosu na druge kavane. Sudci su izračunali da je u tome periodu prihod kavane zajedno s vrijednosti preostalih zaliha robe bio 17.190 dalmatinskih lira, a prihod igračnice i biljara 1.872 dalmatinske lire, u čemu su se složili Zannini i Lantana. Složili su se i kako je netočna Cojerova tvrdnja da su početni troškovi prodane robe nadmašili zaradu, te je sada odlučeno kako je Cojer dužan vlasniku Marcochiju isplatiti sve nestale prihode.¹⁰⁹

Nakon sravnjivanja i preostalih spornih elemenata, odlučeno je da Domenico mora isplatiti Cojeru 2834 dalmatinske lire i 12 soldi, i to posredstvom javnog bilježnika Castellija (čl. 7). Isplata Cojera u roku od osam dana od trenutka uručenja ove presude bio je preduvjet bez kojeg Marcochia nije mogao pristupiti inventaru svoje kavane, igračnici i biljaru prema stanju definiranom u inventaru od 8. svibnja (čl. 9). Cojer je pak morao u ured bilježnika Castellija deponirati zapečaćene ključeve koji su mu ostali na čuvanju odlukom od 8. svibnja, ali i vratiti sedam predmeta koji su bili u vlasništvu Domenica, sve to u roku od osam dana od trenutka uručenja iste presude (čl. 10 i 11).¹¹⁰

¹⁰⁷ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIII, filza 2, fol. 49 – 53 (2. VIII. 1800.).

¹⁰⁸ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIII, filza 2, fol. 49 – 50 (2. VIII. 1800.).

¹⁰⁹ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIII, filza 2, fol. 49, 50 – 50v (2. VIII. 1800.).

¹¹⁰ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIII, filza 2, fol. 50v – 51v (2. VIII. 1800.).

Članak 12 presude donosi odredbu prema kojoj je Marcochia dužan vratiti zajmove kreditorima kod kojih se zadužio tijekom Cojerova upravljanja kavanom te da se Cojerov udio u zaradi kavane ne smije teretiti pri pokrivanju tih dugovanja. Na kraju isprave donesen je i popis vanjskih stranaka koje su se zadužile u kavani u visini 377 lira te onih stranaka prema kojima se zadužio Marcochia, i to u visini od 935 lira. Popis zajmova i dugovanja može poslužiti kao vrijedan povijesni izvor za poznavanje društveno-ekonomskog sklopa tadašnjih zadarskih kavana. On otkriva poslovno-interesnu mrežu jednog zadarskog kavanara u kojoj se nalaze trideset i tri osobe talijanskog, hrvatskog i austrijskog podrijetla, građani, plemići, vojni časnici, činovnici, žene, obrtnici i trgovci.¹¹¹

Konačno, posljednjim je člankom određeno kako će sva moguća naknadna potraživanja Cojera ili Marcochije biti odbijena, osim onih koja su navedena u ovoj presudi (čl. 13).¹¹²

Prethodno prikazani pravni postupak, koji je zahvaljujući dobro sačuvanim bilježničkim spisima izvansudskih procesa bilo moguće rekonstruirati gotovo u cijelosti, dovodi do nekoliko važnih zaključaka o poslovanju onodobnih zadarskih kavana.

Zadarski su kavanari do prostora za svoj ugostiteljski objekt uglavnom dolazili najmom prizemnih dijelova obiteljskih kuća. Vlasnici nekretnine i najmodavci obično su stanovali na prvom ili višem katu kuće, dok je prizemlje imalo funkciju koja se u izvorima navodi kao *negozio* ili *bottega*, a koje se davalo u najam dućandžijama, obrtnicima i ugostiteljima. Prema naravi poslovnog prostora u kojemu su se nalazile onodobne kavane, u izvorima se za tu vrstu ugostiteljskog objekta uglavnom rabe termini *Negozio di Caffè*, *Bottega da Caffè* i

¹¹¹ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIII, filza 2, fol. 51v – 53 (2. VIII. 1800.). Među onima kod kojih se zadužio sam Marcochia bio je i pokretač proizvodnje svjetski poznatog zadarskog maraskina Francesco Drioli. Maraskino, aromatičan liker koje se proizvodi od ploda višnje maraške, među suvremenicima poznat i kao piće tipa „rozoljo“, u Zadru se proizvodio od početka 16. stoljeća, no za njegovu svjetsku slavu zaslužan je „nenadmašni izumitelj Maraskina“ Francesco Drioli (1738. – 1808.) koji je 1759. godine u Zadru otvorio vlastitu destileriju i pokrenuo tržišnu proizvodnju tog pića. Drioli je proizvodio i inventirao i druge vrste rosolja s raznim okusima, među kojima je bio i onaj s okusom kave. Šime PERIČIĆ, Proizvodnja likera u Zadru od mletačkog razdoblja do sredine XIX. stoljeća, u: *Višnja maraska: bogatstvo Zadra i zadarske regije*, ur. Ante Bralić i Josip Faričić, Zadar, 2010., 119 – 131.

¹¹² HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXIII, filza 2, fol. 52 (2. VIII. 1800.). U danima neposredno nakon presude u bilježničkim spisima nalazimo niz osoba koje su na zahtjev Domenica Marcochije davale izjave s ciljem prikupljanja novog dokaznog materijala s kojima bi se trebao osporiti rad Zanninija kao jednoga od dvojice sudaca arbitara te dovesti u pitanje moralni integritet Giuseppea Cojera. Dokumentacija o mogućem pravnom epilogu tih svjedočenja nije pronađena, a zbog članka 13 do njega jamačno nije ni došlo.

rijeđe *la Caffetteria*.¹¹³ Obitelj Marcochia imala je pak niz godina u najmu čitavu kuću s pripadajućim poslovnim prostorom na Kalelargi pokraj crkve svetog Antuna Opata. Kuća je bila u vlasništvu kapetana Vincenza Duplansicha (*casa e bottega Duplanci*) te je u njoj nakon ranije navedenih dućana bila smještena i Kavana Marcochia.¹¹⁴

Suradnički odnos u poslovanju kakav su imali Domenico Marcochia kao investitor te Giuseppe Cojer kao poslovođa bio je uobičajena praksa koju je, kako je ranije spomenuto, Marcochia imao i prilikom upravljanja svojim dućanima. Ta pojava ipak nije bila česta kod tradicionalnih zadarskih obrta pa se partnerstvo pri otvaranju i vođenju jedne kavane može pripisati pojavi novog i složenijeg ugostiteljskog objekta u kojemu se piće ne samo konzumira već i priprema (kava se najprije pržila nad ognjištem, a potom mljela i kuhala), čiji gosti u skladu sa svojim društvenim položajem očekuju rafinirani okus i ambijent, čija se sirovina ne uzgaja u gradskom arealu, već na drugom kontinentu. Dakako, za luksuzno piće i ambijent potrebno je i specijalizirano znanje kakvo je ulagač Marcochia našao u čovjeku iz jadranske metropole, Venecijancu i kavanaru Cojeru.¹¹⁵

¹¹³ U primorskoj se Hrvatskoj gotovo do suvremenog doba zadržao kolokvijalni naziv „butiga od kafe“. J. LUETIĆ, O kafanskom životu, 411.

¹¹⁴ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. III, protocollo 33, fol. 88 (6. VIII. 1791.); HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. V, protocollo 51, fol. 85 – 85v (2. VI. 1796.); HR-DAZD, BZ, Francesco de Franceschi, b. VIII, fol. 350 (12. IV. 1809.); HR-AZN, ZMK, Matična knjiga umrlih Župe sv. Stošije, MK444, fol. 107; Vlasnik kavane Bortolo Grotti je za svoju kavanu unajmio prizemlje kuće plemićke obitelji Pellegrini. HR-DAZD, BZ, Antonio de Medici, b. II, filza III (1), 11. II. 1779. M.V. Vlasnik kavane Girolamo Cristofoli je za svoju kavanu unajmio prizemlje kuće u vlasništvu Antonija Passinija na Kalelargi, a za smještaj svojih djelatnika unajmio je i stambeni prostor iste kuće. HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. IX, protocollo 111, fol. 16v – 19v (21. IX. 1798.).

¹¹⁵ Jedan drugi investitor u kavanarski posao (*capitalista nella nuova Bottega da Caffè*), Girolamo Cristofoli, u rujnu 1798. godine također je sklopio suradnički ugovor s Francescom Simonettijem koji je u njegovoj kavani na zadarskoj Kalelargi imao ulogu poslovođe (*amministratore, ed agente del negozio*). Simonetti se između ostalog obvezao na zapošljavanje dvojice djelatnika kavane (*uomini di bottega*) i jednog slugu (*un giovine servente*) koje će budno nadzirati te kojima je dužan osigurati smještaj, što upućuje na to da ovi djelatnici nisu domaći ljudi, nego su u Zadar došli kao specijalizirana radna snaga. HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. IX, protocollo 111, fol. 16 – 19v (21. IX. 1798.). Na isti je način poduzetnik i kavanar (*principale...caffettiere*) Girolamo Marcoleoni kao suradnike u svojoj kavani zaposlio strance Bortola Sallu i Pietra Fontonellu. Sallo je u Dalmaciju došao nakon što je u Veneciji potpisao ugovor sa splitskim paronom Antonijem Solitrom u čijoj je kavani radio, no kako ga prema vlastitom navodu poslodavac nije u potpunosti isplatio, službu je napustio te iz Splita došao u Zadar gdje je svoja kavanarska znanja ponudio Marcoleoniju. HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. XXIII, filza III, 5. I. 1811.; HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. XXIII, filza III, 15. II. 1810. Jamačno je riječ o kavani braće Solitro koja se zvala „Kavana od hrama“ jer se nalazila pored splitske katedrale. D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita*, 163.

Sve to ukazuje na pojavu novog i očigledno sofisticiranijeg poslovanja kojemu su domaći ljudi rijetko bili vični. Stoga je već i na navedenim primjerima vidljivo da je struktura vlasnika (*proprietario, capitalista, principale, caffettiere* i dr.) i djelatnika različitih kategorija (*direttore, amministratore, agente, sopravvegliante, uomini di bottega, giovine da banco, giovine servente, socio cassiere* i dr.) bujajućih zadarskih kavana na prijelazu stoljeća u pravilu bila u rukama stranaca s Apeninskog poluotoka gdje se kavana udomačila znatno ranije. No dominacija stranaca u kavanarskom poslu u Zadru u korelaciji je i s odljevom ove specijalizirane radne snage iz „prijestolnice kave“ Venecije. Naime, da bi se ograničio prekomjeran broj kavana, godine 1767. donesena je odluka prema kojoj se strancima i podanicima Mletačke Republike iz pokrajina zabranjuje bavljenje tim poslom u Veneciji. Odluka se odnosila i na one koji su radili kao poslužitelji i pomagači, a koji u trenutku njezina donošenja nisu bili članovi ceha. Očigledno je problem i dalje bio prisutan, pa je odluka ponovljena 1781. godine.¹¹⁶ Tako je suvišak radnika u kavanarskoj struci u Veneciji svoju novu poslovnu priliku jamačno našao u mletačkim pokrajinama.

Nadalje, kamen spoticanja zadarskih kavanara očigledno je bila izrada obračuna, jer je osim Kavane Marcochia još jedna kavana imala problema s transparentnošću poslovanja i nepovjerenjem među suradnicima. Početkom 19. stoljeća u Zadru je na Gospodskom trgu postojala i kavana „Azzardo“ kojom je upravljao svojevrzni konzorcij suvlasnika (*negozio sociale di caffè*). Iako s ne potpuno jasnom raspodjelom zaduženja, činili su ga Michiel Berdar, Domenico Bertoni i Domenico Rossetti. U ovom je slučaju Berdar optužen za pronevjeru dijela prihoda, a Bertoni za neiskustvo u preračunavanju različitih valuta koje su ulazile kroz prihod (*calcolo delle vari valute d'introito giornaliero al negozio*), pa je kao suradnik posredovati morao i jedan klerik, otac Federico Agliardi kao *socio cassiere*.¹¹⁷

Popis dugovanja Kavane Marcochia ukazuje na to da je investiranje, kreditiranje i kruženje kapitala bio uobičajeni način poslovanja zadarskih poduzetnika na prijelazu stoljeća. To je vidljivo i u prvom članku suradničkog ugovora između investitora Girolama Cristofolija i poslovođe njegove kavane Francesca Simonettija, prema kojem se Simonetti obvezuje da neće davati zajmove veće od

¹¹⁶ S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè*, 52 – 53. Prema tada važećim propisima u Veneciji, kako bi se postalo kavanarom trebalo je naukovati kao šegrt u trajanju od četiri godine te još dvije godine kao radnik, potom uplatiti određeni iznos u cehovsko udruženje i tek se tada moglo postati legalnim majstorom kavanarom.

¹¹⁷ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXVII, filza 8, spis 22 (6. VII. 1806.). Za nastavak ove izvansudske prepiske vidjeti: HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. XXIII, filza III, 11. VII. 1806.

24 dalmatinske lire iz kapitala koji će se uprihoditi radom kavane.¹¹⁸ Iako nije poznato je li Simonettijev obračun prihoda i rashoda kavane bio povoljniji od Cojerova, čini se kako je problem zadarskih kavana bila i konkurencija zbog koje su Marcochia i Cojer morali korigirati cijene svojih usluga. U Veneciji, primjerice, izvori spominju kavanare koji su prezaduženi zbog opremanja svojih objekata skupim inventarom, dok su im gosti koje su mondenim ambijentom nastojali privući nerijetko ostajali dužni zbog običaja da usluge plaćaju na kraju godine. Naposljetku su vlasnici kavana lako postajali žrtve spletkarenja i intriga.¹¹⁹

SLIKE IZ ŽIVOTA ZADARSKIH KAVANA

Arhivski izvori o daljnjoj sudbini Kavane Marcochia, kao i o drugim zadarskim kavanama na prijelazu stoljeća, skromni su i fragmentarni, pa se obistinjuje navedeno Braudelovo upozorenje o nepouzdanosti povijesnog istraživanja kave. Ipak, prikupljene spoznaje možda će omogućiti jasniju sliku o atmosferi u prvim zadarskim kavanama.¹²⁰

O zadarskim kavanama govori i njihova socijalna topografija. Za razliku od tradicionalnih ugostiteljskih objekata poput krčmi, gostionica i svratišta¹²¹ koja su u urbanom krajoliku bila disperzirana, mjesto najveće koncentracije gradskih kavana na prijelazu stoljeća bio je Gospodski trg te u nešto manjoj mjeri Kalelarga. Upravo su ti dijelovi grada imali središnju funkciju u društvenoj razmjeni, ne samo zbog centralnog položaja u distribuciji gradskog prostora i susretištu glavnih pravaca kretanja već i zbog toga što su se u njima ili u njihovoj neposrednoj blizini nalazile i komunalne ustanove.

Na temelju prethodnog izlaganja može se zaključiti kako su kavane predstavljale novu „instituciju“ u društvenom tkivu jadranske komune. Kavane su postojeću društvenu razmjenju još više intenzivirale jer su bile medij umrežavanja ljudi prema interesnom usmjerenju, narušavajući hijerarhiju tradicionalnih društvenih odnosa te motivirajući ljude na razgovor iz užitka, a ne samo iz

¹¹⁸ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. IX, protocollo 111, fol. 16v – 19v (21. IX. 1798.).

¹¹⁹ S. STOCCHETTO, *Il negozio del caffè nella Serenissima*, 62 – 63, 65.

¹²⁰ Za temeljit uvid u atmosferu ondašnjih kavana, svaki bi istraživač morao posegnuti za djelom „Kavana“ (*La bottega del caffè*), komedijom u tri čina velikog mletačkog komediografa Carla Goldonija. Nije slučajno da je Goldoni ovo svoje slavno djelo objavio upravo 1750. godine, razdoblju kada se kavana u Veneciji potpuno afirmirala. U atmosferi te fiktivne kavane, njezinu osoblju i posjetiteljima, Goldoni je vjerno prikazao duh onovremene Venecije. Carlo GOLDONI, *Kavana*, Zagreb, 1950.

¹²¹ U izvorima se navode kao *bettola*, *locanda*, *taverna* i *osteria*.

nužde.¹²² Izvori nas upućuju na to da su kavane bile živa i frekventna mjesta koja se nije posjećivalo samo radi konzumacije kave. Jedno od opravdanja Giuseppea Cojera zbog nepravovremene izrade obračuna poslovanja kavane bilo je u tome što je morao čekati početak korizme kako bi završile plesne zabave plemstva i obrtnika (*le Feste di Ballo de signori nobili e d'artigiani*) koje su se održavale u Kavani Marcochia.¹²³

Osim dokolice i zabave, kavane se držalo i primjerenim mjestom za poslovne sastanke. Tako je zadarski pomorski kapetan s otoka Silbe, Gasparo Mauro pok. Nadala, došao u jednu od kavana na Gospodskom trgu kako bi ondje našao gradskog bilježnika i opunomoćio drugog kapetana koji će ga poslovno i pravno zastupati u Veneciji.¹²⁴ U Kavani Marcochia na Kalelargi isti bilježnik načinio je akt kojim je Daniel da Franceschi od oca Giovannija Grisogona opunomoćio svog brata da proda dobra u Lukoranu, a tom je prilikom bio nazočan i sam Domenico Marcochia.¹²⁵ Za razliku od gostionica i svratišta koje su posjećivali ljudi svih slojeva iz grada, okolice i putnici iz udaljenih krajeva, nema podataka da je u onodobne zadarske kavane svraćao puk, ni težački narod zadarskog kraja. Treba imati na umu da je za posjetiti kavanu trebalo imati ne samo novaca već i vremena.¹²⁶

Kao i u glavnini Europe, u tadašnjim zadarskim kavanama nije bila uobičajena ni prisutnost žena.¹²⁷ Predmetom jednog izvansudskog pravnog postupka bila je optužba ranije spomenutog suvlasnika kavane Michiela Berdara protiv svog partnera Domenica Bertoniya za neprikladno ponašanje i namjerno kršenje pravila koja su donijeli kao suvlasnici kavane, a odnosi se na zabranu ulaska žena (*consorti*) u navedenu kavanu. Naime, Bertoni je u kavanu uveo svoju prijateljicu, i to navodno četiri puta.¹²⁸ Međutim, u popisu zadarskih obrtnika i ugostitelja iz 1810. godine, među petnaest osoba uz koje stoji naziv kavanar (*caffettiere*) nalaze se i prve poznate zadarske kavanarke! Očigledno su Angela udova Benaglia i Catterina udova Mischiatto nastavile voditi uhodane poslove svojih muževa.¹²⁹

Rijetki inventari zadarskih kavana otkrivaju njihovu raznoliku ponudu. Osim ponentinske ili bolje levantinske kave, ondje se moglo konzimirati i rum,

¹²² H. E. BÖDEKER, Njemačka kavana, 55 – 59.

¹²³ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. X, protocollo 124, fol. 59v – 60v (9. VIII. 1800.); O plesnim zabavama viših slojeva vidjeti u: Š. PERIČIĆ, Povijest Zadra u XIX. stoljeću, 86 – 87.

¹²⁴ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. IV, protocollo 77, fol. 28v – 29 (10. I. 1800.).

¹²⁵ HR-DAZD, BZ, Pietro Paolo Coltelli, b. V, protocollo 87, fol. 23v – 24 (31. VIII. 1801.).

¹²⁶ H. E. BÖDEKER, Njemačka kavana, 59.

¹²⁷ M. L. LOMBARDO, I caffè romani, 65.

¹²⁸ HR-DAZD, BZ, Domenico Castelli, b. XXVII, filza 8, spis 22 (6. VII. 1806.).

¹²⁹ HR-DAZD, Generalni komesarijat policije u Zadru (dalje: GKPZ), filza 2, fasc. IX, spis 424 (6. XI. 1810.).

rozolj, maraskino, sortna vina poput razvikanog muškarnog s otoka Samosa, čaj, čokoladu, limunadu, sorbet, raznovrsne slastice od prerađenog voća, ušećerene smokve i orašaste plodove, kolače.¹³⁰ Sukladno bogatstvu okusa, ali i društvenom statusu svoje klijentele, zadarske su se kavane od drugih ugostiteljskih objekata razlikovale i interijerom. Kavanu Domenica Marcochije resila su zidna ogledala, zastori, svjetiljke i svijećnjaci, ali i jedna mala slika Djevice Marije s vlastitim svjetlom. Za različitim stolovima i klupama, navedena pića i slastice konzumirane su u asortimanu čaša i drugog posuđa brojnih tipova, dimenzija i materijala.¹³¹

U Zadru su se još za mletačke uprave proširile hazardne igre, isprva prakticirane u *Casino Nobile*, a prema kraju stoljeća i na drugim mjestima, zbog čega ih je 1789. godine mletačko Vijeće desetorice nastojalo zabraniti proglasom, navodeći ih kao *Lotteria*, *Giuoco della Tombola* i *Giuoco d'azzardo*.¹³² Očito se kockarstvu tada nije stalo na kraj, jer je ono u razdoblju francuske uprave Zadrom još više rašireno. Ranije spomenuta kavana suvlasnika Berdar – Bertoni – Rossetti koja se u izvorima javlja početkom francuske uprave upravo je nosila naziv kavana *Azzardo!* I ovoga su puta vlasti nastojale intervenirati novim dekretom objavljenim i u novinama *Kraljski Dalmatin* 14. travnja 1809. godine u Zadru. Vlasti su donijele odluku o kažnjavanju svakog prijestupnika uhvaćenog u igri, kao i svakog vlasnika privatnog ili javnog objekta u kojem prijestupnik bude zatečen, pri čemu se denuncijantima garantira zaštita, pritom izričito pozivajući na budnost vlasnike kavana i krčmi.¹³³ Novom poroku odavali su se plemići, činovnici, vojnici, trgovci, obrtnici, pa i klerici, zbog čega su kavane i gostionice ostale pod prismotrom vlasti i tijekom Druge austrijske uprave.¹³⁴

Kavane su bile i mjesta intelektualne živosti. U atmosferi koja je lišena konvencionalnosti mogli su razgovarati i oni koji se ne poznaju, bez određenog početka i kraja rasprave te bez unaprijed postavljenih tema. Zbog toga je kavana bila i svojevrsni „politički forum“ koji je na tada nekonvencionalan način mogao „oblikovati javno mnijenje“.¹³⁵ Kavana stoga ima svoje mjesto i u povijesti komuniciranja i informiranja, kako je to na primjeru pariških kavana iz 18.

¹³⁰ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. IX, protocollo 111, fol. 20 – 20v (21. IX. 1798.); HR-DAZD, BZ, Francesco de Franceschi, b. IV, filza 48, spis 196 (27. IV. 1811.); HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. XXII, filza 17, spis 21 (8. VII. 1802.).

¹³¹ HR-DAZD, BZ, G. G. de Franceschi, b. XXII, filza 17, spis 21 (8. VII. 1802.).

¹³² HR-DAZD, Zbirka tiskovina / Stampata (dalje: ZT), kut. 5, poz. 9 (27. XI. 1789.).

¹³³ *Kraljski Dalmatin / Il regio Dalmata: 1806.-1810.*, sv. 4 (godišta 1809. i 1810.), preisak, ur. Tihomil Maštrović, Zagreb – Zadar, 2008., br. 15, 14. IV. 1809., 119.

¹³⁴ G. COEN, *Caffè e osterie*, 12 – 13. O igrama na sreću vidjeti i: Š. PERIČIĆ, *Povijest Zadra u XIX. stoljeću*, 87.

¹³⁵ H. E. BÖDEKER, *Njemačka kavana u 18. stoljeću*, 58, 61.

stoljeća zapazio povjesničar Robert Darnton. Kavana je bila mjesto diseminacije dvorskih i gradskih tračeva, ponekad širenih i kroz rimovane lirske forme, ili razmjenjivanih na ceduljicama papira, što je svakako u kavane privlačilo i špijune.¹³⁶ U njima se spontano, ali i organizirano u određeni dio dana okupljala društvena elita (čiji presjek možda ponajbolje odgovara zanimanju osoba s popisa dugovanja Domenica Marcochije) kako bi ondje razgovarala po uzoru na venecijanske kavane.¹³⁷

Taj aspekt osobito je došao do izražaja u razdoblju na prijelazu stoljeća u kontekstu revolucionarnih strujanja na istočnojadranskoj obali koja su širili profrancuski intelektualci. Na čelu habsburških carsko-kraljevskih trupa koje su ušle u Zadar godine 1797. i time okončale višestoljetnu vlast Mletačke Republike te označile početak nove epohe, bio je general barun Matija Rukavina. Utvrdivši se u Zadru koji mu se predao bez borbe prihvativši objeručke novu vlast, Rukavina je prije nastavka dalmatinske kampanje objavio javni proglas koji se odnosio i na kavane. Najprije pohvalivši „vjernu podložnost, dobre običaje i savršeni moral“ Zadrana, zabranio je slobodno čitanje novina (*monitorij, fogli scritti, o stampe*) u igračnicama, kavanama, dućanima i drugim javnim mjestima kao i na privatnim okupljanjima „jer obuzimaju slabe duše“. Nadalje Rukavina navodi da će se prijestupi kažnjavati, a odgovornost prebacuje i na vlasnike navedenih ugostiteljskih objekata koji trebaju spriječiti takva vrijeđanja vlasti te prijestupe dojaviti zapovjedniku koji će taj objekt trajno zatvoriti.¹³⁸

Ovaj kratak pogled na ljude, događaje i atmosferu u zadarskim kavanama na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće završava jednim nesvakidašnjim događajem. Matična knjiga umrlih Župe sv. Stošije u Zadru čuva podatak o gostu Kavane Marcochia koji iz nje nije izišao živ. Naime, dana 11. veljače 1804. godine Francesco Franceschini je „slučajno ubijen“ u kavani Domenica Marcochije u dobi od 29 godina te je sahranjen u crkvi sv. Franje.¹³⁹ Možda će dolazak do novih arhivskih podataka baciti više svjetla na ovaj misteriozni događaj koji može biti uvodom u još uvijek nepostojeću studiju o zadarskim kavanama 19. stoljeća.

¹³⁶ Robert DARNTON, An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris, *The American Historical Review*, sv. 105, br. 1, Washington DC, 2000., 1 – 35; J. M. FREGULIA, *A Rich and Tantalizing Brew*, 105 – 115, 119, 130, 138 – 140.

¹³⁷ D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita*, 162.

¹³⁸ Tulio ERBER, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Zadar, 1866., 55 – 56. U bojazni od revolucionarnog zanosa u istom je razdoblju držanje govora, političkih skupova i čitanje novina u kavanama zabranio i dubrovački senat. J. LUETIĆ, O kafanskom životu, 411 – 412.

¹³⁹ HR-AZN, ZMK, Matična knjiga umrlih Župe sv. Stošije, MK444, fol. 107.

ZAKLJUČAK

Konzumacija i trgovina kavom može poslužiti kao paradigmatički predložak za razumijevanje ranonovovjekovnog sredozemnog svijeta. Na istočnom Sredozemlju ona se afirmirala tijekom 16. stoljeća, dok ju je zapadno Sredozemlje konačno prihvatilo u 18. stoljeću. Sve do sredine 18. stoljeća, kada je ondje počela pristizati kava uzgojena u europskim prekooceanskim kolonijama, osovinu u razmjeni od plantaže do šalice činili su Osmansko Carstvo i Mletačka Republika. Rušenjem tog monopola posljedično je umanjena cijena sirovine, pa se povećao i broj uživatelja kave u urbanim središtima Europe.

Proces akulturacije kave, s neznatnim je odmakom u odnosu na zapadnu Europu u 18. stoljeću, započeo i u hrvatskim jadranskim zemljama, odnosno u istočnojadranskim obalnim komunama. Utjecaj nije došao iz bosanskohercegovačkog osmanskog zaleđa gdje se kava konzumirala još od 16. stoljeća, već posredstvom mora, prije svega s Apeninskog poluotoka. U glavne jadranske luke Veneciju, Ankonu i Trst cjenjenija levantinska kava najčešće je dolazila iz osmanske maloazijske luke Izmir, dok je ponentinska kava najčešće dolazila iz francuskog Marseillesa. Nezanemariv udio u toj trgovini imali su i hrvatski brodari, isprva uglavnom Dubrovčani, a potom Dalmatinci, Bokelji i Primorci. Na isti je način sirovina, vještina pripreme i kultura uživanja kave prelazila iz glavnih lučkih gradova apeninske obale u urbane sredine istočnog Jadrana.

Proces akulturacije kave u Zadru trajao je tijekom čitavog 18. stoljeća u vrijeme kada je grad bio središte mletačkog istočnojadranskog posjeda, a udomaćivanje kave među urbanom populacijom dovršeno je na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u vrijeme austrijske i francuske uprave gradom. Fenomen se može ponajbolje pratiti analizom inventara osobnih stvari pojedinaca iz svih društvenih slojeva i profesionalnih skupina, kao i inventara zadarskih dućana. Prema kraju stoljeća, konzumenti kave sve su češći i među nižim slojevima gradskog stanovništva.

Pokazatelj takvog trenda su i zadarske kavane kao novi tip ugostiteljskog objekta, među kojima je reprezentativan primjer Kavana Marcochia koju je otvorio poduzetnik i trgovac iz Venecije, stanovnik Zadra Domenico Marcochia. Iznimno arhivsko gradivo nastalo u postupku jedne izvansudske parnice u čijem je središtu Kavana Marcochia pokazuje da je kavanarski posao zahtijevao vještine koje domaći ljudi nisu imali, ne samo iz gledišta ugostiteljske struke već i računovodstva, nabavke sirovine i inventara, što je zahtijevalo specijaliziranu radnu snagu, pa se u Zadru javlja i novo zanimanje – kavanar.

Ondašnje su zadarske kavane, koncentrirane na središnjem gradskom trgu, nudile i druge usluge osim uživanja samoga napitka. Struktura gostiju ukazuje na to da su zadarske kavane imale ulogu svojevrsnog društvenog i poduzetničkog inkubatora, iako nema podataka da su ih tada posjećivali pučani i težaci. Ondje se moglo konzumirati i slastice, okušati se u igrama na sreću, igrati biljar, sudjelovati u mondenim balovima i zabavama, informirati se o novim političkim i društvenim tendencijama te oštriti intelektualne vještine.

Otvaranje većeg broja kavana u Zadru na prijelazu stoljeća, osobito u razdoblju Prve austrijske uprave, indikator je većeg broja uživatelja tog novog pića, što korelira i s općom gospodarskom konjunkturu u jadranskom bazenu. U tom kontekstu, u izvorima posvjedočeni mletački nazivi posuđa za pripremu i konzumaciju kave koji su uvedeni u uporabu u ovdje razmatranom razdoblju, nisu samo izravan pokazatelj začetka kulture kave u 18. stoljeću, već su postali i dijelom jezičnog nasljeđa Zadra i istočnog Jadrana sve do današnjih dana.

IZVORI I LITERATURA

NEOBJAVLJENI IZVORI:

- Hrvatska – Arhiv Zadarske nadbiskupije (HR-AZDN-43), Zbirka matičnih knjiga i parica Zadarske nadbiskupije (ZMK)
Hrvatska – Državni arhiv u Šibeniku (HR-DAŠI-263), Bilježnici Šibenika (BŠ)
Hrvatska – Državni arhiv u Zadru (HR-DAZD-31), Bilježnici Zadra (BZ)
HR-DAZD-359, Obitelj Lantana (OL)
HR-DAZD-70, Generalni komesarijat policije u Zadru (GKPZ)
HR-DAZD-386, Zbirka tiskovina / Stampata (ZT)
Italija – Archivio di Stato di Venezia (IT-ASV), Cinque savii alla mercanzia (CSM)

OBJAVLJENI IZVORI:

- Kraljski Dalmatin / Il regio Dalmata: 1806.-1810.*, sv. 4 (godišta 1809. i 1810.), pretisak, ur. Tihomil Maštrović, Zagreb – Zadar, 2008.
Portata de' bastimenti arrivati nel Porto-Franco di Trieste, Trieste, 1786.
Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće, sv. 1, ur. Nikola Čolak, Venezia – Padova, 1985.
Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće, sv. 2, ur. Nikola Čolak, Venezia – Padova, 1993.
Regesti Marittimi Croati. Fonti documentarie. Settecento / Hrvatski pomorski regesti. Dokumentarna vrela. Osamnaesto stoljeće, sv. 3, ur. Zrinka Podhraški Čizmek, Split, 2017.
Spisi zadarskog bilježnika Antonija Calogere (1770. – 1772.): Gradivo za povijest istočnoga Jadrana u ranom novom vijeku, ur. Juraj Balić, Lovorka Čoralić i Filip Novosel, sv. 2, Zagreb, 2018.

LITERATURA:

- BERTOŠA, Slaven, Obrti i neka ostala zanimanja u Puli od 17. do 19. stoljeća, *Povijesni Prilozi*, sv. 21, Zagreb, 2001., 121 – 160.
BOERIO, Giuseppe, *Dizionario del Dialecto Veneziano*, Venezia, 1867.
BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, Prva poznata kavana na splitskoj obali, *Kulturna baština*, sv. 2, Split, 1974., 14 – 18.

- BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, Danica, *Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću*, Zagreb, 1982.
- BÖDEKER, Hans Erich, Njemačka kavana u 18. stoljeću, *Lettre internationale*, sv. 3, br. 11 – 12, Zagreb, 1993., 55 – 61.
- BRAUDEL, Fernand, *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*, Zagreb, 1992.
- BRUSIĆ, Zdenko, Dio tereta s lađe iz 17. stoljeća potonule kod otoka Bisaga u Kornatskom arhipelagu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 26, br. 1, Split, 1986., 473 – 490.
- BUBLE, Sanja, Hotel *Central* na splitskoj Pjaci, *Kulturna Baština*, sv. 40, Split, 2014., 225 – 248.
- COEN, Gastone, *Caffè e osterie della vecchia Dalmazia*, Roma, 2002.
- ČORALIĆ, Lovorka, KATUŠIĆ, Maja, Andrija Mladinić i Mihovil Anđelo Filiberi – časnici postrojbe *Croati a Cavallo* (iz društvene i vojne povijesti Dalmacije u XVIII. stoljeću), *Povijesni prilozi*, sv. 28, br. 37, Zagreb, 2009., 247 – 282.
- ČORALIĆ, Lovorka, NOVOSEL, Filip, Lošinjanin Petar Vicko Petrina (1750. – 1829.), zapovjednik mletačkih ratnih brodova koncem 18. stoljeća, *Povijesni prilozi*, vol. 33, no. 46, Zagreb, 2014., 257 – 286.
- DARNTON, Robert, An Early Information Society: News and the Media in Eighteenth-Century Paris, *The American Historical Review*, sv. 105, br. 1, Washington DC, 2000., 1 – 35.
- DUNDOVIĆ, Zdenko, Gospodarske prilike Zmajevićeva glagoljaškog sjemeništa u Zadru za vrijeme rektora kanonika Josipa Calvija (1782. – 1810.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 60, Zadar, 2018., 249 – 318.
- ERBER, Tulio, *Storia della Dalmazia dal 1797 al 1814*, Zadar, 1866.
- FOTIĆ, Aleksandar, The Introduction of Coffee and Tobacco to the Mid-West Balkans, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, sv. 64, br. 1, Budimpešta, 2011., 89 – 100.
- FREGULIA, Jeanette M., *A Rich and Tantalizing Brew. A History of How Coffee Connected the World*, Fayetteville, 2019.
- GALIĆ, Pavao, *Povijest zadarskih knjižnica*, Zagreb, 1969.
- GOZZI, Carlo, *The Memoirs of Count Carlo Gozzi*, sv. 2, London, 1890.
- HODŽIĆ, Muamer, O fenomenu kahve i mjestima gdje se pila u Bosni u 16. i 17. stoljeću, u: *Kulturno-historijski tokovi u Bosni 15-19. stoljeća (IV)*, ur. Aladin Husić, Sarajevo, 2022., 165 – 183.
- HOROWITZ, Elliott, Coffee, Coffeehouses, and the Nocturnal Rituals of Early Modern Jewry, *Association for Jewish Studies Review*, sv. 14, br. 1, Cambridge, 1989., 17 – 46.

- HOST, Josip, *Botanički put po Istri, Kvarnerskim otocima i Dalmaciji započet 14. kolovoza 1801., a dovršen 6. kolovoza 1802.*, ur. Krešimir Čvrlijak, Rijeka, 1993.
- LENTIĆ-KUGLI, Ivy, Prilog istraživanju varaždinskih svratišta, gostionica i kavana u 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća, *Godišnjak gradskog muzeja Varaždin*, sv. 5, Varaždin, 1975., 53 – 67.
- LOMBARDO, Maria Luisa, I caffè romani tra storia e cultura. Dal caffè dell’Ancien Régime al café chantant a Roma: conversazioni, giochi, musica, canzoni, balli, comici e sciantose (fine xvii secolo-Belle Époque), *Ludica*, br. 21 – 22, Roma, 2015. – 2016., 63 – 84.
- LUETIĆ, Josip, O kafanskom životu u starom Dubrovniku, *Dubrovnik*, sv. 3 (17), Dubrovnik, 1974., 411 – 414.
- MARKOVIĆ, Irena, *Govori grada Zadra s rječnikom romanizama*, Zagreb – Zadar, 2019.
- MCCANTS, Anne E. C., Poor Consumers as Global Consumers: The Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century, *The Economic History Review*, sv. 61, br. 1, Oxford, 2008., 172 – 200.
- NOVOSEL, Filip, Prvi miris kave na Gradecu: zagrebački caffearii, u: *Ljudi 18. stoljeća na hrvatskom prostoru*, ur. Lovorka Čoralić i dr., Zagreb, 2016., 373 – 380.
- PERIČIĆ, Šime, Povijest Zadra u XIX. stoljeću, u: *Zadar za austrijske uprave*, Zadar, 2011., 13 – 257.
- PERIČIĆ, Šime, Proizvodnja likera u Zadru od mletačkog razdoblja do sredine XIX. stoljeća, u: *Višnja maraska: bogatstvo Zadra i zadarske regije*, ur. Ante Bralić i Josip Faričić, Zadar, 2010., 119 – 131.
- PROSPEROV NOVAK, Slobodan, *Kratka povijest avanturizma*, Zagreb, 2000.
- RAUKAR, Tomislav i dr., *Zadar pod mletačkom upravom: 1409-1797*, Zadar, 1987.
- SEFEROVIĆ, Abdulah, Zadar – kavane kao mjerilo uljuđenosti, *Hrvatska revija*, sv. 3, br. 4, Zagreb, 2003., 48 – 53.
- SMITH, S. D., Accounting for Taste: British Coffee Consumption in Historical Perspective, *The Journal of Interdisciplinary History*, sv. 27, br. 2, Cambridge, 1996., 183 – 214.
- STAGLIČIĆ, Marija, Srušena crkva Sv. Antuna Opata u Zadru – idejna rekonstrukcija, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 19, Zagreb, 1995., 63 – 67.
- STOCCHETTO, Sandra, *Il negozio del caffè nella Serenissima*, Venecija, 2022.
- ŠUBIĆ, Nikola, Gradska kavana u Dubrovniku, *Ekonomska misao i praksa*, sv. 10, br. 1, Dubrovnik, 2001., 141 – 148.

- TRALJIĆ, Seid M., Vrana pod turskom upravom, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, sv. 9, Zadar, 1962., 337 – 358.
- VINAVER, Vuk, Prilog istoriji kafe u jugoslavenskim zemljama, *Istorijski časopis*, sv. 14 – 15, Beograd, 1965., 329 – 346.
- ŽIVAKOVIĆ-KERŽE, Zlata, Osječke kavane, *Hrvatska revija*, sv. 3, br. 4, Zagreb, 2003., 19 – 23.

MREŽNE STRANICE I INTERNET IZVORI:

- Almanacco di Zara 1812., Znanstvena knjižnica Zadar, <http://dikaz.zkzd.hr/?pub=1&p=171&s=publ>, posjećeno 18. 1. 2025.
- Martinique, Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Martinique>, posjećeno 11. 3. 2025.
- Mlinac – Bruštulin, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka, <https://digitalni.ppmhp.hr/?pr=i&id=21039>, posjećeno 16. 1. 2025.
- Mòca, Treccani, <https://www.treccani.it/vocabolario/moca/?search=m%C3%B2ca%2F>, posjećeno 16. 1. 2025.
- Novovjekovni brodolom kod otoka Bisage u Nacionalnom parku Kornati, Hrvatski restauratorski zavod, <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/5012-novovjekovni-brodolom-kod-otoka-bisage-u-nacionalnom-parku-kornati>, posjećeno 15. 1. 2025.
- Saint Thomas, Encyclopædia Britannica, <https://www.britannica.com/place/Saint-Thomas-island-United-States-Virgin-Islands>, posjećeno 11. 11. 2024.
- Zaštitna arheološka istraživanja novovjekovnog brodoloma u podmorju otoka Bisage, Hrvatski restauratorski zavod, <https://www.hrz.hr/index.php/aktualno/novosti-i-obavijesti/4512-zastitna-arheoloska-istrazivanja-novovjekovnog-brodoloma-u-podmorju-otoka-bisage>, posjećeno 15. 1. 2025.

Marin BANOVIĆ

THE BEGINNINGS OF THE CULTURE OF COFFEE ENJOYING AND
COFFEEHOUSES IN ZADAR

SUMMARY

The acculturation of coffee enjoying in the Croatian Adriatic communes in the 18th century began slightly later than in Western Europe. It is evident from the preserved Adriatic harbour records on the transport by merchant ships that the highly esteemed Levantine coffee most often arrived to the big harbours – Venice, Ancona and Trieste – via the Ottoman harbour of Izmir in Asia Minor, whilst the coffee grown in the European transatlantic colonies mainly arrived via the French harbour of Marseille. The Croatian shippers had a considerable part in this trade – at first mainly residents of Dubrovnik, and subsequently inhabitants of Dalmatia, Boka kotorska and the Littoral. They transferred the raw material, the preparation skills and the culture of coffee enjoying from the abovementioned harbours along the Apennine coast to the towns in the east Adriatic.

Zadar as the administrative centre of the east Adriatic coast and its major harbour for maritime trade often pioneered in accepting the overseas cultural influences – coffee certainly among them. The adoption of coffee and the implementation of coffee enjoying, to the most part reconstructed by the analysis of archival records made by public notaries of Zadar, lasted during the entire 18th century, when Zadar was the centre of the Venetian east-Adriatic possessions. Among the urban population, it was completed during the Austrian and the French rule over the town at the turn of the 18th and the 19th centuries, when even people in the lower socioeconomic strata of the urban population often enjoyed coffee.

At the same time, coffeehouses took root in Zadar as a new *institution* in the society of the east Adriatic communes in *settecento*. Coffee business demanded new hospitality skills, thus a new occupation appeared in the town: coffeehouse proprietor. The Zadar coffeehouses, concentrated in the main town square, offered other services in addition to enjoying coffee. One could enjoy pastries and cakes there as well, try one's hand at games of chance, take part in trendy parties, conclude a business, get informed about the political events or sharpen one's intellectual skills. The social structure of the guests indicates that the Zadar coffeehouses played the role of a social and entrepreneur incubator of a kind. This was certainly the case with the Marcochia Coffeehouse, discussed here in

more detail, which was opened in Zadar by Domenico Marcochia, entrepreneur and merchant of Venice.

The Venetian names for utensils and tableware used for preparing and enjoying coffee, which were introduced in the language in the period under study, have remained a part of the linguistic heritage of the east Adriatic up to the present. They represent a remnant of the times when the culture of coffee enjoying and coffeehouses came to be in Zadar.

Keywords: Zadar; Adriatic sea; coffee; coffeehouse; maritime trade; Early Modern Age; 18th century.

